

Кирк бешинчи фасл. Юнусхоннинг Султон Абусаид мирзо кошидан иккинчи марта кайтиб келиши баёни.

Юнусхон Султон Абусаид мирзо кошидан Мўғулистонга иккинчи дафъа кайтиб келгач, мўгул амирлари тагин унинг атрофига жам бўлишди. Бир мунча муддат у Мўғулистонда яшади, Еттиканд унинг доимий турар жойи бўлиб колди. Бирок у Эсан Бугахон эгалик килган манзилларга кадам босолмади. Эсан Бугахон ва амир Саид Али вафот этишгач, хонлик Дўст Мухаммадхонга тегди. Мухаммад Хайдар мирзо билан Сонсиз мирзо ўртасида, зикр этиб ўтилганидек, душманлик пайдо бўлди ва Мухаммад Хайдар мирзо Оксувга, Дўст Мухаммадхон хузурига, Сонсиз мирзо эса Юнусхонга мадад сўраб боришди. Шу тарика Юнусхоннинг кучи кўпайди.

Ўша кунлари Юнусхон бир неча маротаба Кошгарга борди, бирок мўгул амирлари Кошгарда тўхташмагач, хар гал у кетишга мажбур бўлаверди. Бир неча бор шундай бўлди. Бу карама-карши воқеалар баёни устида муфассал тўхталсак, тасвир беҳад чўзилиб кетади. Гапнинг лўндаси шуки, Юнусхон хамиша шаҳарда, уйларда яшашни хохларди, лекин мўгул амирлари ва лашкар шаҳардан кочишарди, шу боисдан хон Мўғулистонда яшашга мажбур бўлган.

Сонсиз мирзо ўлгач, Мухаммад Хайдар мирзо Юнусхон билан иттифок тузишга харакат килди. Шу орада Дўст Мухаммадхон ҳам ўлди. Юнусхон Оксувда пайдо бўлди-да, Дўст Мухаммадхоннинг барча кишиларини ўзига бўйсундирди. Дўст Мухаммадхоннинг ўгли Кебек султон Ўғлонни айрим меҳрибон одамлари ўгирлаб, Турфонга олиб кетишди. Юнусхон Оксувда колмокчи бўлди, негаки Мўғулистонга нисбатан Оксув кўпрок шаҳарга ўхшаган, лекин агар бу ерда колсам, одамлар Кебек султон Ўғлонга ўтиб кетишади, бу мўгулларнинг юриш-туришидан билиниб турипти, деган фикрга бориб, хон барча одамларини олди-да, Мўғулистонга кетди.

Ўша пайтда Мўғулистонга Эсан Тойшининг ўгли Амасанжи Тойши келган эди, улар хакида Увайсхон хаёти баёнида эслатган эдик. Унинг келишининг сабаби бундай бўлган. Айтиб ўтганимиздек, Эсан Тойши хоннинг жони бадалига Увайсхоннинг синглиси Махтум хонимга уйланди. Махтум хоним Эсан Тойшидан икки ўғил, бир киз кўрди. Увайсхон синглисини эрга бераётиб, куёвини исломга киргизган, Махтум хонимни мусулмончилик удумлари бўйича узатган бўлиб, Махтум хоним ўз фарзандларини мусулмон килиб, ўғилларига Иброхим ва Илёс деб исм кўйган. Кизини юкорида айтилган амир Каримбердининг ўгли Кодирберди мирзога узатган. Гапнинг пўсткаллеси шуки,

мусулмончилик туфайли Иброхим Ўнг ва Илёс Ўнг билан Амасанжи Тойши ўртасида кураш бошланди. Амасанжи улардан кочиб, уч юз минг киши билан Мўгулистонга келди, яна юз мингтадан киши Иброхим Ўнг ва Илёс Ўнг билан қолишди. Охири улар билан калмок хони ўртасида душманлик пайдо бўлиб, улар калмок хонидан кочиб, кирк мингтадан лашкар билан Хитойга келишди.

Ака-укалар орасидаги келишмовчилик Дўст Мухаммадхоннинг ўлиmidан олдин бошланди. Дўст Мухаммадхон 873 (1468-69) йилда вафот этган бўлса, Иброхим Ўнг билан Илёс Ўнг Хитойга 910 (1504-1505) йилда кетишди. Иккови ҳам Хитойда вафот этишди. Иброхимдан Бобулай исми бир ўғил колган бўлиб, унинг авлодлари ўша жойларда хозир ҳам яшашади, ўша кавмининг номи ҳам унинг номи билан «бобулай» деб аталади. Мансурхон Хитойга бостириб борганда шу кавм билан урушган. Бу Мансурхон хақида сўз юритилганда баён қилинади.

Амасанжи Тойши Иброхим Ўнг ва Илёс Ўнгдан ажралиб, Мўгулистонга келди. Юнусхон ҳам мўгулларни Оксудан кўчириб, Мўгулистонга келди. Ила дарёси яқинида бўлган жангда Юнусхон енгилди. Мўгул амирларининг кўпчилиги ўша жангда шахид бўлишди ва калмокларнинг боскинчилиги туфайли бутун мўгул улуси Туркистонга кетди. Туркистон худудида, Сайхун дарёси бўйидаги Каротўкай деган жойда кишлашди.

Буруж Ўглон Туркистонга, кейин мўгулларга хужум қилди, бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Кирк олтинчи фасл. «Зафарнома»дан: Бу фоний оламда содир бўлган кизикарли воқеалар. Юнусхоннинг тахтга чиқиши ва Буруж Ўглон ибн Абулхайрхон ўзбекнинг ўлдирилиши баёни.

855 (1451-1452) йилда Чингизхон ўғли Жўжихоннинг юрти Дашти Кипчоқда Жўжи наслидан Абулхайрхон подшоҳ бўлган. Ўша даврда ул юртларда унингдек буюк подшоҳ бўлмаган. У вафот этгач, одамлари ўртасида бошбошдоқлик бошланди ва кўплари Кирайхон билан Жонибекхон козоқлар тарафга ўтиб кетишди, бу ҳақда юқорида тўхталган эдик. Кирайхон ва Жонибекхон ҳамда Абулхайрхоннинг ўғиллари ўртасида аввалдан каттик адоват ҳукм суриб келган. Шу сабабли Абулхайрхоннинг ўғиллари мўгул хонларига душманлик кўзи билан қарашган, негаки мўгул хонлари Кирайхон билан Жонибекхонларга хомийлик қилишган. Абулхайрхоннинг вафотидан сўнг унинг ўғиллари ва тобе қишилари Абулхайрхоннинг катта ўғли Буруж Ўглон атрофига тўпланишган. Негаки Кирайхон билан Жонибекхонлар қучайишган бўлиб, Буруж Ўглон улардан ўзини тортиб, Туркистон атрофларида турган. Мўгулларнинг Туркистонга келганини эшитиб ҳамда Юнусхоннинг Каротўкайда эканлигини аниқлаб, Буруж Ўглон хон қароргоҳига хужум қилган. Иттифоқо ўша қуни Юнусхоннинг барча одамлари Сайхун дарёсининг нариги қирғоғида овда бўлишган. Туш пайти Буруж Ўглон муздан ўтиб келса, хон қароргоҳи бўм-бўш бўлган. Унинг лашқари бор-йўғи йигирма мингта бўлган. Буруж Ўглон аскарлари қароргоҳга ўрнашиб олишиб, эгасиз унинг хўжайинига айланишган. Буруж Ўглон хон ўрдасини эгаллаган ва унинг бутун нарсаларини талаб қўлга қиритишга қиришган. Ҳар бир жангчи уларга қириб шундай иш билан машғул бўлган. Юнусхонга бу хабар етганда у овда бўлган. Хон овни ташлаб, хатто лашкар жамлаб ҳам ўтирмай, қароргоҳга жўнаган. У дарё соҳилига етган, дарё муз билан қопланган, ўрда

эса нариги сохилда бўлган. Хон ўзи сурнай чалишни биларди. Хеч ким хончалик сурнай чала олмас эди. Хамма хон сурнайнинг овозини таниган. Хон олти киши билан келган. Улардан бири байроқдор бўлган. Хон сурнай чала-чала дарёдан ўтган. Уйларни эгаллаб олган ўзбекларнинг хар бирини аёллар дархол тутиб олишган.

Буруж Ўғлон сурнай овозини эшитиб, байроқ кўтарган олти кишининг келаётганини кўргач, жойидан ирғиб туриб отга минмокчи бўлган, бироқ унинг отбокари ва отини чўри аёллар тутиб олишган, аёллар ҳам уйдан югуриб чиқишиб, Буруж Ўғлоннинг ўзини ҳам тутишган. Шу лахзада хон етиб келиб, дархол бошини кесиб, найзага санчинглар, деб буюрган. Йигирма минг ўзбекдан кутулиб кетгани кам бўлган. Хон уларни енгиб, ўз қароргоҳига ўрнашган. Эртасига лашкар жамлангач, уларнинг изидан тушган.

Абулхайрхон султонларининг тирик қолганлари тарқалиб кетишган, улар хақида турли фаслларда алоҳида сўз юритамиз.

Кирк еттинчи фасл. Шайх Жамол билан боғлик воқеалар ва Юнусхоннинг унинг кўлига асир тушганининг баёни.

Юнусхон киши Қаротўқайда ўтказиб, баҳорда Тошқандга келди. Тошқандда Султон Абусаид мирзонинг амирларидан бири Шайх Жамол Хар исмли амир бор эди. Ўша пайтда Султон Абусаид мирзо Ироқда вафот этган, Хиротдаги ҳокимият Султон Хусайн мирзо кўлида, Самарқанд эса Султон Аҳмад мирзо ибн Султон Абусаид мирзо кўлида, Хисор, Қундуз ва Бадахшон Султон Маҳмуд мирзода, Андижон ва Фарғона Султон Абусаид мирзонинг навбатдаги ўғли Умаршайх мирзо кўлида қарор топган эди. Бу уч мирзоларнинг барчасини Юнусхон ўзига қуёв қилди, уларнинг ҳаётлари фурсати билан баён қилинади. Қискаси, ана ўша, Султон Абусаид мирзонинг амирларидан бири Шайх Жамол Хар Тошқанд ҳокими бўлган, ўзини Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзога тобе ҳисоблаган, бироқ унга керакли даражада итоат қилмаган.

Юнусхон Тошқанд тарафга келди. У яйлов қидириб, Мўғулистонга боролмади, ўзи енгилган қалмоқлардан кўрқди. Хон ва эслатиб ўтилган мирзолар ўртасидаги ишонч ҳамда оталиқ ва ўгиллик муносабатлари туфайли улар ҳеч бир хавотирликсиз борди-қелди қилиб туришарди.

Бу сафар ҳам хон Тошқанд тарафига ҳеч бир эҳтиёткорликларсиз қелаверди. Хоннинг хизматида бўлган мўғуллар хуфиёна одам жўнатиб, Шайх Жамол Харни хонга қарши гиж-гижлашди. Кўп режаларни кўнглига тугиб, Шайх Жамол гўё хонга иззат-икром кўрсатмокчи бўлгандек унинг истикболига юрди. Шайх Жамол хонга яқинлашганда, хон ёнидаги одамлар Шайх Жамол томонга кетишди. Хон ёлғиз қолди. Бу одамлар қаёққа кетишди, деб у қимдан сўрамасин, ҳамма: «Шайх Жамолни қутиб олишга кетишди» деб жавоб беради. Шайх Жамол хоннинг байроғи ва ногорасига яқин қелди, аммо оддан тушмади. Ўша пайтда хоннинг ёнида ҳеч ким йўқ эди. Шайх Жамол хонни тутишга одам юборган ва уни тутиб олишган. Эҳтимол, ўз мулозимлари тутишгандир. Шундай қилиб Шайх Жамол Хар Юнусхонни осонгина қўлга олиб, қамаб қўйди. У бир йил қамоқда ётди. Бутун мўғул улуси Шайх Жамол кўлида қолди.

Хоннинг хотини, фарзандларининг онаси Эсан Давлат бегим, у ҳақда юқорида ҳам тўхталган эдик, ўша пайтда Султон Аҳмад мирзога узатилган Мехр Нигор хонимнинг ва Умаршайх мирзога узатилган Қутлук Нигор хонимнинг онаси эди. Ана шу Эсан Давлат

бегимни, иккита маликаларнинг онасини, Шайх Жамол Хар (эшак) ўзининг энг яқин кишиларидан бирига тортик килди. Буни бегимга маълум килганларида, у ҳеч бир эътироз билдирмаган, аксинча, индамай рози бўлган. У одамнинг оти Хожа Камол Калон бўлган. Унга бегимнинг рози бўлганини айтишган, у хурсанд бўлиб, кечаси бегим ёнига келган.

Хожа Камол Калоннинг мулозимлари ташкарида туришган, ўзи ичкарига кирган. Бунгача у чўриларига, «Агар у ёлғиз ўзи кирса эшикларни маҳкам бекитиб тутиб олинглар, деб тайинлаган. Чўрилари эшикларни маҳкамлашганини билгач, бегим чўрилари билан бирга Хожа Камол Калонга ташланиб, ушлаб олишган-да, пичокча ва дук санчиб-санчиб ўлдиришган. Эрталаб мурдани ташкарига чиқариб ташлашган. Одамлар мурдани кўргач, бориб воқеани Шайх Жамол Харга билдиришган. Шайх Жамол бегим хузурига одам юбориб, тушунтириб беришини сўраган; Бегим: «Мен Юнусхоннинг хотиниман, Шайх Жамол Хар мени бошқа одамга тортик килди. Бу иш Мухаммад шариатида ва мусулмончиликда равоми? Хожа Камол Калоннинг ифлос кўли менинг пок этагимга тегмасин», деб уни ўлдирдим. Шайх Жамол Хар ҳам энди мени ўлдирсин» дейди. Шайх Жамол бегимга хадсиз-хисобсиз офаринлар айтиб, уни иззат-икром билан хон ёнига жўнатган.

Хон камалганидан сўнг бир йил ўтгач, амир Каримберди дўғлатнинг жияни амир Абдулқуддус, бир гуруҳ одамлари билан тил бириктириб, Шайх Жамолга хужум килди, уни ўлдириб, бошини Юнусхонга олиб келди. Хонни камокдан озод килди. Аввал Шайх Жамолга кетиб қолган мўгул амирлари Юнусхонга бош эгиб келишди ва: «Итоат этмаганимизнинг сабаби шуки, хон бизни шаҳар ва вилоятларда яшашга ундайди, биз шаҳар ва вилоятларда яшашга одатланмаганмиз» дейишди. Хон ҳам ўз қилмишидан пушаймон бўлди ва бундан буён шаҳар ва вилоятларни орзу қилмаслигини айтди. Бу воқеа содир бўлган вақт шундай битилган «Абдулқуддус келди эшак (хар)нинг бошини олиб». Ушбу тарих жумбоқ тарзида тузилган, яъни «Хар» сўзининг биринчи харфи «Абдулқуддус» сўзига қўшилса, харфларни сонлар билан белгиланса, тарих хисоби хижрий саккиз юз етмиш етти, милодий 1472-1473 бўлади.

Кирк саккизинчи фасл. Шайх Жамол Хар ўлдирилгач, Юнусхон билан Мовароуннахр шохлари ўртасида бўлиб ўтган воқеалар баёни.

Юнусхон хонлик тахтига қайтадан ўтиргач, барча мўгуллар ва амирлар бундан кейин уларни шаҳар ва вилоятларда яшашга ундамасликка сўз беришини сўрашди, чунки барча низою келишмовчиликларнинг сабаби шунга бориб такалган эди. Хон сўз беришга мажбур бўлди ва Мўгулистонга келди. Амасанжи Тойши ва калмоқлар ўз юртларига кетишди ва Мўгулистон калмоқлардан халос бўлди.

Юнусхон Мўгулистонда бир неча йил бўлди, ҳеч қачон шаҳар ва унинг уйларини орзу қилмади, шу тарика мўгул халқи хонга яхши муносабатда бўлиб, доим итоат қилди. Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарда эди ва доимо хонга итоат қилишни ўз бурчи деб билди. Хон ҳам унга нисбатан хонлик меҳрини кўрсатиб, оталарча гамхўрлик қилди. Мўгулистон ва Кошгарда тинчлик ва хотиржамлик ҳукм сурди.

Юнусхон Мўгулистонга келгач, Дўст Мухаммадхоннинг ўгли Кебек султон Ўғлонни Турфонга олиб кетган мулозимлари уни ўлдириб, бошини Юнусхонга олиб келишди.

Гарчанд Кебек Султон хоннинг душмани бўлса-да, биродарлик юзасидан унга аза тутиб, унинг котилларини жазолашни буюрди. Хоннинг энди бошка ҳеч қаерда ракиблари қолмади.

Юнусхон Буруж Ўғлонни ўлдиргач, катта кизи Мехр Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг ўғли Султон Ахмад мирзога узатди. У илгари шундай деган: «Султон Абусаид мирзо мўғуллар билан теурийлар орасидаги душманликни дўстликка айлантирди, мен эса шу дўстликни қариндошликка айлантираман. Агар қиз фарзандим бўлса, Султон Абусаид мирзонинг ўғлига бераман». Султон Ахмад мирзо умрининг охиригача Мехр Нигор хоним унинг ҳарамида қолди. Мехр Нигорхоним ҳаётининг баёни ушбу «Тарих»нинг иккинчи қитобида қелтирилади.

Шайх Жамол ўлдирилгандан кейин 880 (1475-1476) йилда Мўғулистонга қелгач, Юнусхон иккинчи кизи Қутлуг Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг ўғли Умаршайх мирзога берди. Хон билан Умаршайх мирзо ўрталарида шундай самимият бўлганки, бунақаси ҳатто ота-ўғил ўртасида ҳам қам учрайди. Умаршайх мирзо бир неча марта Мўғулистонга бориб, у ерда бир-икки ойлаб қолган. Баъзан у хонни Андижонга қорлар, хон ҳам бир-икки ойлаб Умаршайх мирзо хонадонида турган. Ўша қунлари Умаршайх мирзо хонни Самарқандга юриш қилиб, Самарқанд тахтини Султон Ахмад мирзодан, хоннинг катта қуёвидан тортиб олишга ва уни Умаршайх мирзога беришга тинмай гиж-гижлаган. Лекин хон рози бўлмаган. Бу орзунинг ҳабари Султон Ахмад мирзога етгач, у хар гал Умаршайх мирзога қарши қўшин тортишга уринган. Умаршайх мирзо хонга қўмақ сўраб муқожаат қилган. Хон қелганда, Умаршайх мирзо унга ўз вилоятларидан баъзиларини берган. Шу боисдан Султон Ахмад мирзо ақасига қарши юриш қилолмаган. Бу ҳолат бир неча марта қорланган.

Охири шундай бўлдики, хон хар қишда Андижонга қелар, мўғул улуси Мўғулистонда қоларди. Хон эса ўзига яқин хизматқорлари билан Андижонга қеларди. Умаршайх мирзо ўз вилоятларидан хонга маъқул бўлганини унга қерарди. Баҳор қелгач, хон Мўғулистонга қетарди, Мирзо эса яна ўз вилоятининг эқаси бўлиб қолаверарди. Бир гал Умаршайх мирзо ақаси Султон Ахмад мирзодан ҳавфсираб, Юнусхонни қорлаб, унга Ақсини берган. Хон Ақсида қишлашга қазм қилган. Бу ҳақдаги ҳабар Султон Ахмад мирзога етгач, у юришни бекор қилган.

Умаршайх мирзо Султон Ахмад мирзонинг ҳужум қилмаслигидан хотирқам бўлгач, хоннинг Ақсида ўтириши унга алам қилди. Чунки Ақси Фаргона вилоятидаги энг катта шаҳар бўлиб, шаҳарларнинг онаси ҳисобланарди. Шу сабабдан у Юнусхонга қарши қўзғалди ва Тақа Секретқу деган жой қўприги яқинида жанг бўлди. Хон мирзога қанча насиҳатлар қилмасин, фойдаси бўлмади. Охири жанг қилишди ва Мирзо енгилди. Мирзони тутиб боқлаб, хон қошига олиб қелишди. Хон ўрнидан туриб, унинг ёнига борди-да, қўлларини еқди. Дарҳол Мирзога совға-саломлар бериб: «Тезроқ орқангга қайт, ўз одамларинг орасида ҳам тартибсизлик бошланмасин тагин, мен ҳам изингдан уйингга қораман» деди-да, Андижонга жўнатиб юборди.

Умаршайх мирзо Андижонга қетгач, хон мўғул улусига Мўғулистонга қетишга руқсат берди, ўзи эса оиласи ва бир неқта яқинлари билан Андижонга борди. Икки ой Умаршайх мирзо хонадонида меҳмон бўлди ва улар ўртасидаги қелишмовчиликлар барҳам топди. Бошка сафар Мирзо хонни қорлаб Марқилонни берди. Хон Марқилонда пайтида у ерга нақшбандия тасаввуф тариқатининг ақосчиларидан бири, Ҳақ йўлини танлаган, бандаларга ҳидоят йўлини қўрсатадиган қиблагохи Ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллох (Аллох гўрини нурафшон қилсин), Умаршайх мирзо билан Султон Ахмад

мирзолар хамда хон орасида яхши муносабатларни йўлга қўйиш мақсадида ташриф буюрди.

Ишончли одамлардан кўп бора эшитганим борки, Эшон хазратлари (Илохо гўрлари нурга тўлсин) Маргилонга келганларида барча мўгуллар ва бошка одамлар ул зотнинг истикболига чикишди. Эшонга беҳад эътиқодлари ва хурматлари туфайли мўгуллардан бирор киши хам унинг дуосини олиш имконидан четда колмади. Эркаклар ва аёллар гурас-гурас келишди. Улар узокданок отдан тушиб, отларини бир чеккага боглаб, ерга бош қўйганча йўл чеккасида тўхташарди. Эшон хазратлари олдиларидан ўтиб кетганлари захоти одамлар ўша йўл тупрогини олиб кўзларига суришарди. Юнусхон Эшонни кутиб олишга ёлгиз ўзи борди. Эшон якинлашганда хон отдан тушди-да, отини бир жойга боглаб, лаъл товоқдай юзини кора тупрокка қўйиб турди. Эшон хазратлари якинлашиб келганларида Эшоннинг хонни танийдиган муридларидан бири: «Мана шу Юнусхон бўлади» деди. Эшон хазратлари изтироб билан отдан тушиб, хоннинг бошини ердан кўтариб, уни дуо килдилар. Мен факир банда махдуми иршод Муҳаммад Кози хазратлари (Аллох уни раҳмат килсин)дан эшитиб эдимки, Эшон хазратлари Маргилонга келганда айтган эканлар: «Мен Юнусхонни мўгул деб эшитгандим ва мўгулларни соколсиз, киликларини сахройилардек тасаввур килар эдим. Аммо хонни кўрганимда фикрим ўзгарди. У соколли, хуштавозе, хушмуомала, очик чехра киши экан. Бундай назокатли ва зукко муомалали киши кам топилади. Бундай киши донишманд Мирзо Улугбеккача ва ундан кейин хам бўлмаган». Кискаси, Эшон хазратлари хонни кўргач, атроф-теварақдаги подшоҳларга киши ва хат жўнатиб: «Мен Юнусхон-мўгулни кўрдим, бундай хонга тобе кишиларни кул килиб бўлмайди, улар мусулмонлардир» дея тайинлаганлар. Шундан сўнг Мовароуннахр ва Хуросонда хеч ким мўгулларни бошка кофирлардек кул сифатида сотмаган ва сотиб олмаган.

Кирк тўққизинчи фасл. Муҳаммад Хайдар мирзонинг Кошгардаги хукмронлиги баёни.

Амир Саид Алининг ўгли Сонсиз мирзо вафот этгач, Кошгарда амир Саид Алининг кичик ўгли Муҳаммад Хайдар мирзо хукмронлик кила бошлади, бу ҳақда айтиб ўтилди. Муҳаммад Хайдар мирзо Кошгарга келиб, Дўст Муҳаммадхон ўлгач, Юнусхон мўгул улусини Мўгулистонга олиб кетди ва у ерда Буруж Ўғлон хамда Шайх Жамол Хар билан боглик воқеалар бўлиб ўтди, бу ҳақда хам тўхталдик. Шундан сўнг, Юнусхон мўгулларнинг истак-хохишларини деб шахар ва вилоятларда яшашдан воз кечди. Муҳаммад Хайдар мирзо хам Кошгарда туриб хонга итоат килди, хон хам унга ўз ўғлидек каради.

869 (1464-1465) йилдан то 885 (1480-1481) йилгача Муҳаммад Хайдар мирзо Кошгарда тинчлик ва роҳат-фарогатда кун кечирди. Унинг Кошгардаги хукмронлик даври хаммаси бўлиб йигирма тўрт йилни ташкил этади, шундан ўн олти йилида у мустакил бўлган, колган йилларда тобе бўлган.

Эллингинчи фасл. Абобакр мирзо хукмронлиги ва ҳаётининг ибтидоси баёни.

Сонсиз мирзо оламдан ўтгач, Дўст Мухаммадхон Ёркандга келди ва Сонсиз мирзонинг хотинини ўз никохига олди. Сонсиз мирзонинг катта ўгли Абобакрни ўзи билан Оксуга олиб кетди. Бироз фурсат ўтгач, хон унга синглиси Хусн Нигор хонимни берди. Бирок Абобакр мирзо Дўст Мухаммадхоннинг бетайинлиги туфайли кочиби, Кошгарга, амакиси Мухаммад Хайдар мирзо қошига кетди. Дўст Мухаммадхон унинг изидан Кошгарга Хусн Нигор хонимни ҳам жўнатди, бу ҳақда юкорида зикр қилинди.

Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзо хизматида бўлган вақтда у шижоатли ва саховатли, табиатан беҳад жасур ва баходир йигит эди. Унинг бўйи шу қадар узун бўлганки, агар у юзлаб пиёда одамлар орасида келаётган бўлса, уни кўрган одам, отлик гумон қилган. Мухаммад Хайдар мирзонинг ота-боболари подшоҳ ўтган бўлса-да, яхши жангчининг кадрили билмади. Амир Саид Али саксон йиллик умри давомида атрофига тўплаган эътиборли амирлар ва лашкарбошиларнинг кўпи Мухаммад Хайдар мирзо даврида ўлиб кетишди, тирик қолганлари ҳам бирон бир ишни бажаришга қодир бўлишмади. Ўша лашкарбошилар ва амирларнинг ўғиллари ҳамда набиралари Мухаммад Хайдар мирзога ўзларини яқин тутишмади. Амирларнинг барча ўғиллари ва набиралари Абобакр мирзога хизмат қилишни хошлашди. Бу воқеаларнинг тарихи узун. Колаверса, у пайтда яшаган одамларни ҳозир йигирма йиллик муддат ажратиб туради, улардан деярли ҳеч ким қолмаган, ўша даврда маълум бўлган воқеалар ҳам қарама-қарши фикрлар ичида аралашиб, унутилиб кетган.

Шундай қилиб, Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан қочиби, Ёркандга борди ва Ёрканд ҳокимига аллақандай ёрлик кўрсатиб, хийла билан Ёркандни эгаллади. У Мухаммад Хайдар мирзо қошига одам юбориб, унга итоат этишини маълум қилди. Мухаммад Хайдар мирзо ҳам унинг узрини қабул қилди.

Абобакр мирзо хизматида амирларнинг ўғиллари ва йигитларидан уч минг киши ҳам бўлди. Бу орада унинг Кошгардаги укаси Умар мирзо ҳам акаси ёнига келди. Икки ака-ука биргаликда ўша жойларни эгаллаш учун ҳаракат қилишди. Улар Хўтанни эгаллашни режалаштиришди ва шунга тайёргарлик кўришди. Модомики гап шу мавзуга келган экан, шу ўринда Хўтан ҳамда унинг ҳукмдорлари ҳақида тўхталишга тўғри келади.

Эллик биринчи фасл. Хўтан мирзоларининг баёни.

Хўтан – машрик заминнинг энг машхур шаҳарларидан бири. Хўтаннинг тарихий битикларда ва бошқа китобларда мавжуд тўлиқ тасвири иккинчи китобда келтирилади. Дўғлат қавмининг ҳукмронлиги амир Худойдод (Аллоҳ уни раҳматида олган бўлсин)га ўтгач, баён қилиб ўтилганидек, дўғлатларга тегишли барча ер-мулкларни у ўғиллари ва ака-укаларига мерос қилиб берди. Чунончи, Кошгар ва Ёркандни кичик ўгли Саид Аҳмад мирзога берди. Амир Худойдоднинг Илёшох ва Хизршох исмли иккита туғишган укалари бўлган. Илёшохга Оксувни, Хизршохга Хўтанни берди-да, иккаласини ҳам Саид Аҳмад мирзога, уларни ўша ўринларга тайинлаш ва бўшатиш ҳуқуқларини ҳам Саид Аҳмад мирзо ихтиёрига топширди. Иккала ака-укалар, бошқа мулозимлар сингари, ҳар йили мирзо хизматида келиб, ундан руҳсат теккач, ўз вилоятларига кетишган. Амир Саид Али Оксувни Эсан Бугахонга берган вақтда, Эсан Бугахон хизматида Илёшохнинг набираларидан бири, тагин Илёшох исмли йигит бўлган, Дўст Мухаммадхон даврида Оксув қалъаси унинг ихтиёрида сакланган. Амир Саид Алидан кейин Хўтанда Хизршох

мирзо авлодларидан иккита ака-ука ўтиришган, бирининг исми Хонназар мирзо, иккинчисиники Кулназар мирзо бўлган.

Хонназар мирзо куч-кудрати жихатидан ўзини Абобакр мирзога, хатто амир Саид Алига тенг тутарди. У мустакилликка талабгор бўлган ва кадимдан сакланиб келган Кошгарга тобеликдан бош тортган, аксинча, уларни ўзига итоат килдиришни истаган.

Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан Хўтанни бўйсундиришга рухсат сўраган, чунки Хонназар ва Кулназар Кошгарга итоат килишдек ота мерос мажбуриятдан бош тортишган.

Мухаммад Хайдар мирзо ҳам улардан ранжиган, шунинг учун нафакат рухсат берган, балки ўзи ҳам бу ишга ундаган. Абобакр мирзо хотиржам Хўтан ишлари билан шугулланишга киришган.

Хонназар мирзо темирдан бир асо килдирганки, бошка киши уни икки кўли билан кўтарган. От ҳам, сигир ҳам, ниманики шу асо билан урса, албатта йикилган. Унинг укаси Кулназар мирзо эса гоятда юмшок, камсукум йигит бўлган. Ана шу икки ака-ука тахтга даъвогар бўлишган.

Эллик иккинчи фасл. Абобакр мирзонинг Хўтанни олиши ва Хўтан мирзоларининг йўк килиниши баёни.

Абобакр мирзо Хўтанни олмокчи бўлиб юрган кунларда Умар мирзо у билан бирга эди, унга акасининг килаётган иши ёкмай, унга карши чикмокчи бўлди. Буни Абобакр мирзо билиб қолгач, бир йўлини килиб уни тутиб олиб, кўзини кўр килиб, Мухаммад Хайдар мирзо қошига жўнатди. Кошгар вайрон бўлгач, Умар мирзо Самарқандга кетди, у ерда бир неча йил туриб, 921 (1515-1516) йилда Кошгарга қайтиб келиб, шу ерда вафот этди. Амир Саид Алининг макбарасида дафн килинди.

Хуллас, Абобакр мирзо укасидан кутулгач, Хўтанга юриш килди. Дастлаб у сулх тузиб қайтиб келди. Иккинчи марта ҳам ишни тинчлик билан хал килишди, отда икковлари бир-бирлари билан учрашишди. Сулх шартлари муҳокама килинган, бунга Куръони Каримни ўртага қўйиб қасам ичишди. Мулозимлар билан келишилганидек, Абобакр мирзо Куръонни ишончли одамларидан бирига бериб, уни Хонназар мирзога беришни буюрди, Хонназар мирзо уни олиш учун кўлини узатганида халиги одам Хонназар мирзонинг иккала кўлига ёпишди, шу пайт Абобакр мирзонинг аввалдан келишиб олиб тайёр бўлиб турган мулозимлари хар тарафдан унга килич билан ташланишди. Хонназар мирзо учун бу кутилмаган ходиса бўлди, Хонназар мирзонинг мулозимларида эса уларга ташланиш имконияти бўлмаган ва улар қочиб кетишган. Кулназар мирзони тутишга тайинланган бир неча одамлар уни ушлаб қўлларини боғлашган ва шу тарика иккала биродарни шамшир зарби билан бу дунё ташвишларидан халос этишган. Ана шундай хийла билан Абобакр мирзо Хўтандан уларнинг уругини қуритиб, Хўтанни эгаллади. У тўлик куч-қувватга эга бўлиб, амакиси Мухаммад Хайдар мирзога қарши қўзгалди.

Эллик учинчи фасл. Абобакр мирзонинг Мухаммад Хайдар мирзога нисбатан ишлатган хийласи ва Абобакр мирзо сўзига кириб Мухаммад Хайдар мирзонинг ўз

амирларини четлатгани баёни.

Юкорида зикр килинганидек, Сонсиз мирзо ўлгач, Дўст Муҳаммадхон унинг хотини Жамол Оғони никоҳига олди ва Кошгарни Муҳаммад Хайдарга берди. Бу воқеалар 869 (1464-1465) йилда бўлиб ўтган эди.

Дўст Муҳаммадхон ўлгач, Муҳаммад Хайдар мирзо Жамол Оғога уйланди, Жамол Оғо Абобакр мирзо билан Умар мирзонинг онаси эди. Муҳаммад Хайдар мирзо Жамол Оғодан иккита ўғил кўрди – Муҳаммад Хусайн Кўрагон ва менинг амаким Саид Муҳаммад мирзо.

Абобакр мирзо Хўтанни олиб, куч-куватга эришганида амирлар унинг ишини кўп мулоҳаза қилишиб, Муҳаммад Хайдар мирзога айтишди, Абобакр мирзонинг ишлари бошдан охир зўравонлик устига қурилган, у ҳеч кимга вафо қилмаган. Чунончи, у Ёрқандни ўғирлик йўли билан олган-да, номақбул узрларни айтди; Умар мирзонинг кўзини кўр қилди; Хонназархон билан Қулназархонни ўлдирди – шундай одамдан қандай қилиб садокат қутиб бўлади? У мудом Кошгарни орзу қилади. Унинг бутун фикри-зикри ўша ерларни бирлаштириб олишга қаратилган. Амирлар бу ҳақда қанча кўп гапиришмасин, Муҳаммад Хайдар мирзо жиянига меҳрибонлик туфайли бу гапларга эътибор қилмаган. Унинг хотини Жамол Оғо, фарзандларининг, шу жумладан, Абобакр мирзонинг онаси ҳам: «У сизнинг ўғлингиз. Ёрқандни сизнинг амирларингиздан бири бошқаради. Ёрқанд унинг отасининг пойтахти бўлган, бунга унинг ҳаққи бор, сиз эса Ёрқандни унга бермасдингиз, сизнинг химоянгизга суяниб, ўзи бунга журъат қилди. Амирлар уни сизга ёмонлашмаса нима бўларди? Хўтанга барибир бошқа одам эгалик қилаётганди, бошқа одам ўрнида у турса, бунинг нимаси ёмон?» деб гап уқтирган. Абобакр мирзонинг ҳар бир қилмишини онаси худди шундай оклайверган, шу билан Муҳаммад Хайдар мирзо то Абобакр мирзо унга бўйсунмаслигини очикчасига намойиш қилмагунича хотиржам юраверган. Шунда Жамол Оғо, у амирлар туфайли душманлик қилмоқда, чунки амирлар уни сизга ёмон қилиб кўрсатишмоқда, деган гапни айтган. У яширинча Абобакр мирзога: «Сенинг душманлик қилаётганинг сабаблари ҳақида, сени оқлаб шундай-шундай дедим» деб хабар юборган.

Бу сўзлар Абобакр мирзонинг истакларига ҳамоҳанг бўлиб, у ҳам Муҳаммад Хайдар мирзога киши юбориб: «Мана шу амирлар бор экан, мен сизга хизмат қилолмайман, чунки улар сизнинг назарингизда мени гуноҳкор қилишди. Агар сиз амирларни ҳайдаб юборсангиз, мен нафакат сизнинг ўғлингиз, балки қулингиз бўламан, деган сўзларни айтган».

Муҳаммад Хайдар мирзо соддадиллиги туфайли бу ёлгон сўзларга ишониб, амирларини тарқатиб юборди, мўътабар амирларини четлаштиргач, унинг қувват ва шавқати синиб, Абобакр мирзо Кошгар вилоятига ҳамда Янги Хисорга ҳужумлар уюштирди.

Улуг амирлар четлаштирилгач, ҳеч ким давлат чегараларини кўриқлай олмади.

Эллик тўртинчи фасл. Юнусхоннинг Муҳаммад Хайдар мирзо ҳузурига Абобакр мирзога қарши ёрдамга отлангани ва уларнинг мағлубияти баёни.

Аввал айтиб ўтилганидек, амир Абдулқуддус Шайх Жамол Харни ўлдириб, Юнусхонни банддан озод қилган эди. Шу сабабдан хон унга чексиз марҳаматлар кўрсатиб,

«Кўрагон» унвонини берди ва дўғлатларнинг барча мансабу туманларини тортик килди. Бундан у гурурланиб, гердаиб кетиб, хон билан шундай муносабатда бўлдики, муносабатидан ўзи ҳам кўркиб кетди. Бунинг тафсилоти жуда узун, гапнинг кискаси шуки, у Юнусхондан кочиб, Кошгарга Мухаммад Хайдар мирзо қошига кетди. Бу пайтда Мухаммад Хайдар мирзо амирларини таркатиб юбориб, ишлари жуда ёмон ахволда эди. Амир Абдулқуддус келгач, у амирни илтифот билан кутиб олиб, унга кизи Ого Султон бегимни никохлаб берди ва унга катта гамхўрликлар кўрсатиб, Абобакр мирзога қарши кўйди. Амир Абдулқуддуснинг ўзи ҳам Абобакр мирзога қарши қайфиятда эди.

Кискаси, бир куни Абобакр мирзо Янги Хисор кентларига хужум уюштирди. Амир Абдулқуддус унга қарши чикиб, беҳисоб жанглари ва каттик уринишлардан кейин Абдулқуддус енгилди, холбуки унинг лашкари Абобакр мирзоникига нисбатан беҳад кўп эди. Амир Абдулқуддус шарманда бўлиб, Мухаммад Хайдар мирзо ёнига ортик қайтолмай, ўзини қисмат кўлига топширади-да, Бадахшон томонларга йўл олди. Уч юзта одами билан Султон Махмуд мирзо хизматига борди. Султон Махмуд мирзо уни иззат-икром билан кутиб олиб, унга Бадахшон ва Кундузнинг энг катта вилоятларидан Хост вилоятини берди. У ўша ерда катур кофирлари кўлида шахид бўлди.

Амир Абдулқуддус кетгандан кейин Абобакр мирзонинг куч-қуввати ортди. Макр ва хийла билан у Мухаммад Хайдар мирзонинг кучли амирлари ва лашкарбошиларини таркатиб юборди ва амир Абдулқуддусга шундай зарба бердики, натижада Мухаммад Хайдар мирзонинг ишлари аянчли ахволга тушиб қолди. Жамол Ого қилган ишидан пушаймон бўлди, аммо унинг пушаймонидан фойда йўқ эди.

Охири Мухаммад Хайдар мирзо пиёда ва отликлардан иборат ўттиз мингта одам тўплаб, Абобакр мирзога қарши юриш қилади. У уч мингта жангчи билан унга рўпара бўлди. Каттик жанг бўлди. Охир-окибат мағлубият Мухаммад Хайдар мирзо чекига тушди. Енгилган, тор-мор этилган Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарга қайтди. Бу воқеалар хақида у катта тоғаси Юнусхонга хабар қилиб, ундан мадад сўради. Хон ўз лашкаридан ўн беш минг кишини ажратиб олиб, жиёнига раҳми қелиб, Абобакр мирзога қарши кўшин тортди.

Мухаммад Хайдар мирзо қайтадан лашкар жамлаб, хон кўшини билан бирлашди-да, Ёрқандга йўл олди. Абобакр мирзо Ёрқанд қалъаси ичига қамалиб олди, хон эса унинг шарқ тарафига жойлашди. Эртасига Абобакр мирзо қалъа ташқарисида отлик ва пиёда жангчиларни сафга тизиб, улар билан олдинга чиқди. Булар худди ўша уч минг киши, яъни амир Саид Алининг амирлари ва баҳодирларининг ўғиллари бўлиб, юз минг кишига қарши жанг қилиб, орзуларига эришган, заррача гам чекмаган кишилар эди. Мухаммад Хайдар мирзо ўз вақтида уларнинг кадрига етмаган, Абобакр мирзо уларни атрофига тўплаб олган эди. Юнусхон кўп сонли лашкари билан бир томондан, Мухаммад Хайдар мирзо иккинчи томондан хужум қилишди. Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзога эътибор ҳам қилмай бутун кучини хонга қаратди. Анчагина тўқнашувлардан кейин у хонни қочишга мажбур қилди. Хон қочгач, Мухаммад Хайдар мирзо ҳам қаерда турган бўлса, ўша ердан қочишга тушди. Шундай катта лашкар тор-мор қилинди.

Хон билан Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарга қелишгач, хон унга: «Уни осонгина енгса бўлар, деган ўй билан мен кам лашкар олиб қелгандим. Бу йил сен ўз вилоятингни кўлингда сақлаб туришга ҳаракат қил, янаги йил мен бутун лашкаримни тўплаб қелиб, уни яқсон қиламан» деди. Хон Мўғулистонга кетди, Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарда қолди.

Эллик бешинчи фасл. Юнусхоннинг Мухаммад Хайдар мирзога ёрдам бериш учун иккинчи сафар Ёркандга юриши ва Абобакр мирзодан енгилиши.

Янаги 885 (1480-1481) йил киргач, Юнусхон олтмиш минг кишидан иборат бутун мўгул лашкари билан Кошгарга келди. Мухаммад Хайдар мирзо ҳам аввалги йилларга нисбатан лашкарини анча тартибга келтирган эди. У хон лашкари билан бирлашиб, Ёркандга йўл олди. Султон Юнусхон билан Хайдар мирзо хаммаси бўлиб тўксон минг отлик ва пиёда лашкар билан Ёркандга жўнашди.

Абобакр мирзо ҳам ўтган йилгидек Искандар девори каби мустахкам Ёрканд калъасига ўрнашиб олди. У ҳам беш минг кишилик отлик ва пиёда аскар жамлаган, шулардан уч мингтаси отлик аскарлар бўлиб, уларнинг хаммаси, айтиб ўтилганидек, амир Саид Али амирларининг ўгиллари, Мухаммад Хайдар мирзо кадрига етмай таркатиб юборган сара йигитлар, икки мингтаси эса катор-катор ваъдалар билан вилоятдан тўпланган ўкчи-пиёда аскарлар эди. Хоннинг лашкари Ёрканд калъасини ўраб олди. Хоннинг ўзи Ёрканднинг шарк тарафидаги Калдугоч Ёри деган машхур мавзеда тўхтади.

Намози аср пайти хон лашкарининг хар бир кўшинидан обрўли кишилар ўз раъйи билан калъа олдига бориб, жанг бошлашди. Калъа ичидан Абобакр мирзонинг одамлари чикишди. Хар бир отлик ва пиёданинг ўртасида ўкчи, хар бир пиёданинг олдида яна бир пиёда калкон ушлаб олган. Каттик жанг бошланди. Хон ўз манзилида тураверди. Бир неча киши келиб, жанг хакида гапириб, роса кизиктиришади ва бориб кўришга даъват этишди. Хон бир гурух кишилари билан, хатто курол-аслаха ҳам такмай базм кийимида жўнади. Хандак четига келишганда иккала тарафнинг пиёдалари олишаётганини кўришди – огир жанг борарди. Лекин хандак тепасидан кўриш кийин бўлганидан хон яхшироқ кўриш учун пастга тушди. Хон пастга тушгач, пиёдалар дадиллашиб, баходирона жанг кила бошлашди.

Шу пайтда хоннинг кўзга кўринган баходирларидан бири Алим Шайх баходир чодирда бўлган, хоннинг жангни кузатишга кетганини эшитиб, унда дархол ўша ёкка бориб, хон олдида ўз жасоратини намойиш қилиш ва ўз тенгилар орасида кўзга ташланиш фикри тугилди. У курол-аслахаларини тартибга келтириб, хонга етиб олиб, ундан ҳам нарига ўтиб, урушаётган пиёдалар олдигача борди. Хон лашкари ва Абобакр мирзо лашкари пиёдалари ўртасида икки тарафи моллардан ихоталанган йўлак бор эди. Алим Шайх баходир келиб, ана шу йўлак оркали Абобакр мирзо пиёдаларига ташланди ва улардан калкон ушлаганига етиб олди. Ўша пиёда ўзига караб ўкдек учиб келаётган отликни кўриб, унда дадиллик етишмади-да, калконини Алим Шайх баходирнинг оти олдига ташлаб кочди. Алим Шайх баходирнинг оти калконга кокилиб кетиб, бир томонга кескин бурилиб кетди ва Алим Шайх баходир ўзини туюлмамай йикилиб тушди.

Тўсиклар оркасида турган пиёдалар сакраб чикишди-да, ёлғиз колган Алим Шайх баходирни тутиб олишди, Абобакр мирзонинг отлик аскарлари хон лашкарининг пиёдалари устига ташланишди. Каршилиқ кўрсатиш бефойдалигини кўрган пиёдалар дархол чекинишга тушишди. Жангни кузатишга келган одамлар ўзларини оркага олишди. Хон ҳам хандакда эди. Хонга хамрох кишилар унга хандак тепасига чикишни маслахат беришди ва хон дархол хандакдан олиб чиқадиган йўлга равона бўлди. Хоннинг жадал кетаётганини кўргач, хандак тепасида турган одамларнинг хар бири хон кочиби кетяпти, деган хаёлда кочиби кетишди. Хон хандак тепасига чиккач караса, хамма кочиби, лашкар

таркаб кетган. У аскарларга таскин бериш учун кароргохга йўл олди. Хон кароргохга келиб, одамларни калтаклаш ва койишга тушди, ammo бирор одам жойидан кўзголмади. Бу пайтда Абобакр мирзонинг одамлари хандакка тушган пиёдалар билан урушишарди, томошага келган отликлар билан бирга уларнинг изидан бориб, хандак тепасига чиқишди, зарба бера-бера тап тортмай олдинга силжишди. Таркаб кетган лашкар бу холатни кўргач, коча бошлади, хон уларни тўхтатишга канча уринмасин, кўлидан келмади. Абобакр мирзонинг отликлари якин келиб қолишган, хон олдида ҳеч ким қолмаган эди, у ҳам йўлга тушди. Шундай улкан лашкар бир соатда тор-мор қилинди. Хон қочиб Кошгарга келди. Лашкарнинг катта қисми хонга қўшилмай Мўғулистонга кетиб қолди. Хон Муҳаммад Хайдар мирзога бундай вазиятда Кошгарда қололмаслигини айтди. Муҳаммад Хайдар мирзо хон ва беш минг уйлик одамлар билан Оксуга кетди. Кошгарнинг кўпгина аҳолиси Андижонга жўнади, Кошгар Абобакр мирзо ихтиёрида қолди. Бу воқеа 885 (1480-1481) йилда содир бўлди. Менинг отам Муҳаммад Хусайн Кўрагон ўшанда ўн икки ёшда бўлган.

Юнусхон Муҳаммад Хайдар мирзо билан Оксуга кетишгач, менинг отамни Юнусхоннинг ўгли Султон Махмудхон ўзлари билан бирга Мўғулистонга олиб кетишди. Ўша ёқда улар дўстлашиб қолишди ва Султон Махмудхон то умрининг охиригача менинг отамни «адаш» деган, бу мўғул тилида «дўстим» дегани бўлади.

Эллик олтинчи фасл. Султон Махмудхон ибн Юнусхон ҳаётининг дастлабки даври баёни.

Бундан буён гап Султон Махмудхон ҳақида боргани боис унинг ҳаёт йўлини бошидан бошлаб баён қилиб бериш лозим. Султон Юнусхон иккинчи марта Хуросондан келган вақтда амир Саид Али вафот этган ва Сонсиз мирзо Юнусхондан мадад сўраган эди, бу ҳақда юқорида ёздик. Ўша кунлари Юнусхон тез-тез Кошгарга келарди. Ўшанда у Кошгарнинг энг обрўли саййидларидан бири амир Зиёвуддинни Бадахшонга Шох Султон Муҳаммад олдига жўнатиб, унинг камтарин, назокатлилардан ҳам назокатли кизини ўзига унаштириб қелишини сўраган.

Шох Султон Муҳаммад Бадахший Файлакус Румийнинг ўгли Искандар Зулқарнайнинг авлодларидан бўлган. Искандар бутун дунё мамлакатларини ўз тасарруфига олгандан кейин ҳукмдорлар билан мажлис қуриб, шундай жой топинларки, олам подшоҳларининг қўллари у ерга етмасин, токи мен у ерда ўз наслимни давом эттирай, деган. Ҳукмдорлар Бадахшонни танлашади ва «Дастур-ал-амал» («Бошқариш қоидалари»)ни тузишган – токи улар бу дастурга амал қилишар экан, ҳеч ким ўша жойни улардан тортиб ололмаган. Искандар давридан то шох Султон Муҳаммад давригача ҳеч ким Бадахшонга ҳужум қилмаган ва шу тарика Искандарнинг авлодидан авлодига тахт ворислиги ўтиб келган. Шох Султон Муҳаммад даврига келгач эса, у Искандарнинг «Дастур-ал-амал»ига риоя қилмади. У улкан ақл ва қобилиятга эга шох эди. Унинг яхшигина шеърларидан таркиб топган «Девон»и ҳам бор, у «Лаъли» сўзини ўзига тахаллус қилиб олган, шеърларидан нафосат, ўткир ақл уфуриб туради, «Дастур-ал-амал»ни ўз истеъдодига мувофиқ ўзгартирди.

Унинг олтита кизи бўлган. Бирини Амир Темур авлодидан Султон Маъсуд Кобулийга берган. Иккинчисини Султон Абусаид мирзога берган – ундан Абобакр мирзо исми ўғил

тугилган, ниҳоят Султон Абусаид мирзодан кейин у Султон Хусайн мирзо билан урушиб, Султон Хусайн мирзо давлатига зарар етказган, булар Мирхонд ва Хондамир тарихларида кайд этилган. Учинчи кизини Иброҳим барлосга берган – ундан Жаҳонгир барлос тугилиб, Чигатой улусининг охирги давлатида етакчи мансабдор бўлган. Тўртинчи кизи – Шохбегимни Саид Зиёвуддин Кошгарий воситачилигида Юнусхонга узатган. Бешинчи кизини Саидшоҳ амир Бузург Архангийга берган, у ҳақда кейинрок сўз юритилади. Олтинчи кизини Шайх Абдуллоҳ барлосга берган: ундан Султон Увайс барлос, Музроб барлос ва Султон Санжарлар дунёга келган, буларнинг баёни ҳам фурсати билан келтирилади, аммо улар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар хиротлик Мирхонд ва Хондамир тарихларида ҳам учрайди.

Кискаси, Саид Зиёвуддин Шохбегимни Кошгарга олиб келиб, хонга топширди. Юнусхоннинг Шохбегимдан икки ўғил, икки кизи бўлган. Энг каттаси – Султон Маҳмудхон, у 868 (1463-1464) йилда тугилган. Кейингиси Султон Аҳмадхон, у ҳақида ҳали алоҳида тўхталамиз. Икки кизи – Султон Нигор хоним ва Давлат Султон хоним, уларнинг ҳаётлари ҳам ўз фурсатида баён қилинади.

Султон Маҳмудхон вояга етгунига қадар мўгул амирлари, баён этиб ўтилганидек, Юнусхонга нисбатан ёмон, нолойик муомалада бўлишди. Султон Маҳмудхон вояга етганда, у пайтдаги амирлардан кўпчилиги ўлиб кетган, қолганларини эса Юнусхон ўғли Султон Маҳмудхон кўмагида, қолган мўгуллар ва мўгул амирларини ҳам ўзига тобе қилиб олди.

Юнусхон Ёркандда мағлуб бўлиб, Кошгарга келганида бу лашкар орасида Султон Маҳмудхон бўлмаган, у халқни бошқариш учун Мўғулистонда қолган эди.

Юнусхон Муҳаммад Хайдар мирзога тасалли бериш учун ҳамда синглисининг кўнглига қараб ўша йили қишда, Оксуга кетди. Муҳаммад Хайдар мирзонинг ўғли, ўшанда ўн икки ёшда бўлган Муҳаммад Хусайнни Султон Маҳмудхон ёнига жўнатди. Султон Маҳмудхон Муҳаммад Хусайн мирзога яхши муносабатда бўлди, улар дўстлашиб қолишди ва бир-бирларини «адаш», яъни «дўстим» деб қақариша бошлашди. Муҳаммад Хусайн мирзо Мўғулистонда, Султон Маҳмудхон ҳузурда беҳад ҳурмат-эҳтиромда қун кечирди.

Эллик еттинчи фасл. Юнусхон ва Муҳаммад Хайдар мирзо ўрталарида Оксуда бўлиб ўтган уруш ва даҳшатли воқеалар баёни.

Хон қишда Оксуга кетди. Оксув жарлик ёқасида жойлашган бўлиб, иккита қалъаси бор эди. Хон улардан бирини Муҳаммад Хайдар мирзога берди, иккинчисига ўзи жойлашди. Ўша қиш тинч ўтди. Баҳор келгач, Юнусхон Мўғулистонга кетмокчи бўлди. Муҳаммад Хайдарга шундай топширик берди: «Хозир эрта баҳор, мен Мўғулистонга кетаман, сен шу ерда қол. Одамларнинг дехқончилик билан шугулланишсин, Оксув вилоятини сенга бердим. Бугдой пишиги пайтида Мўғулистонда ҳам яйлов даври бошланади, отлар қуч қишга, ўшанда биз Кошгарга бориб, Абобакр мирзо иши билан шугулланамиз. Мен Кошгарга у ёқдан бораман, сен бу ёқдан – Кошгарда учрашамиз. Нима қилиш лозим бўлса, ўша ерда қиламиз». Гақни шу таҳлит бир жойга қўйишди. Хон тайёргарликларни тугатиб, Мўғулистонга жўнаш учун дарҳол одам юбориб, моллар ва одамларни тўплашни буюрди. Аммо бир тўда бузғунчилар, Муҳаммад Хайдар мирзонинг кўнглига гулгула солишди, хон Мўғулистонга боргач, унинг одамларини талайди, дея шунга ўхшаш

сафсаталарни мирзонинг миясига сингдиришди ва шайтон васвасасидай ёлгон гапларга Мухаммад Хайдар мирзони ишонишга мажбур килишди.

Мухаммад Хайдар мирзо кўнгилчанлиги боис сафсаталарга кулок солиб, бунинг олдини олиш фикрига тушди. Шайтонлар унга: «Хоннинг яйловга кўчиш вақти аник бўлгач, хонга хамрох бўлиб юрган кичик ўгли Ахмадхонни олиб кўямиз, калъага кириб олиб, Юнусхонга карши кўзголамиз. Хоннинг жўнаш вақти якин бўлгани учун, у бошка ҳеч нарса билан машгул бўлмайди ва Мўгулистонга кетади, биз эса Оксувда яшайверамиз» деган гапларни уктиришди. Бу номаъкул ишни Мухаммад Хайдар мирзо маъкуллади. Хоннинг жўнаш вақти бўлганда улар дархол Оксув дарвозасини бекитиб олишди. Султон Ахмадхон Мухаммад Хайдар мирзо қошига кочиб кетди ва шу билан душманлик бошланди.

Юнусхон Мухаммад Хайдар мирзога киши юбориб, шунча насихатлар килди, бироқ ҳеч фойда бўлмади. Окибатда Юнусхон кетмади, бошка калъага кириб, бекитиб олди-да, Султон Махмудхонга одам жўнатди. Ўн етти кундан кейин у ўттиз минг кишилиқ лашкар билан етиб келди. Хар куни жанг бўлди, шу тахлит қирк кун ўтди. Мухаммад Хайдар мирзо калъасида очарчилик бошланди. Шундай бузгунчиликни бошлаган ифлослар кечалари калъадан кочиб кета бошлашди. Султон Ахмадхон ўз фарзандлик бурчини эслатиб, отаси олдига узр сўраб келди ва узрини қабул қилишини илтимос қилди.

Мухаммад Хайдар мирзо калъа ичида қолди. Шунда калъага ёпирилиб хужум қилинди ва олинди. Хон шоша-пиша у ерга амирларни жўнатиб, талон-тарож қилишмасин, деб тайинлади. Амирлар бориб, қанча ҳаракат қилишмасин, бу нарса қўлларидан келмади. Одамнинг кўплигидан ва тўс-тўполондан талон-тарожга монелиқ қилишнинг иложи бўлмади. Катта қийинчиликлар билан улар Мухаммад Хайдар мирзони ушлаб, хон олдига олиб келишди. Хонга яқинлашишганда улар Мухаммад Хайдар мирзонинг қўлларини боғламокчи бўлишди, Юнусхон буни кўриб, боғламанглар, деб бақирди. Уни хон олдига шундай келтиришди. Хон уни ёнига чақириб, сўқишга ва танбех беришга тушди: «Нега бундай қилдинг? Такдирингда мен билан душманлик қилиш истағи бор экан, мени жўнаб кетишга кўйгин эди, ўзинг эса бу ерда қолиб, исён кўтаравергин эди. Бу нимаси энди?» деди.

Мухаммад Хайдар ўзининг бемулоҳаза ҳаракатларидан хижолат бўлиб, бошини эғиб тураверди. Шунда хон: «Яхши, ана энди, мен сенга Оксувни берган эдим, шу ерда яшайвер» деди. «Хамма нарса талаб кетилган, энди қандай қилиб Оксувда қолиш мумкин?» деб жавоб берди Мухаммад Хайдар мирзо. Хон Мухаммад Хайдар мирзога ўттизта от берди-да, «Мен билан бирга Мўгулистонга кет, ўша қарор ўз қучида қолади: бугдой пишиги пайтида мен Қошқарга бораман, Қошқарни олишга ва уни сенга беришга ҳаракат қиламан» деди.

«Шохлик» ва «улуғворлик» тушунчаларига лойиқ аввалги ҳақиқий хонлар айбдорларга худди мана шундай муомала қилганлар. Тугишганларга хурмат-эътиборни ва жиянлик обрўини улар шундай кадрлашганки, борди-ю улар бирорта хатога ёки гуноҳга йўл қўйишса ҳам, улар бу гуноҳларни меҳрибонлик ва кечиримлиқ суви билан ювиб юборишиб, уларнинг юзларида хижолат изларини қолдиришмаган. Хонлар ҳатто уларга юзлаб бошка илтифотлар кўрсатишган: «Ахир у бизнинг жиянимиз-ку.

Қариндошчилигимизга ишониб, у шунақа расво ишни қилди. Агар биз уни шу қилиги учун жазоласак, қариндошчилигимиз қаёққа боради, қариндош билан бегона ўртасида фарқ қолмайди-ку?» дейишган. Ҳозир эса шундай шохлар борки, биз қанчалиқ бегуноҳ бўлмайлик, бирор гуноҳимизни топиб, исбот қилишади. Бошка шох олдида гуноҳ қилсак,

эхтимол, у биздан ранжимасди. Бизнинг давримиздаги худди ўша шохлар канчалик якин кариндош бўлса-да, канчалик кўп хизмати сингган тақдирда ҳам, масалан, Мухаммад Хайдар мирзо билан Юнусхон ўрталарида бўлганидек, ҳамма нарсани унутиб, айбдорни ўлгудай жазолашга уринадиларки, хатто душман ҳам бундай килмаган бўларди. Борди-ю шунга карамасдан ўша айбдор одам бу дахшатли гирдобдан чикиб олса, меҳрибон ва раҳмдил Аллох иноят зоҳир килиб, унга шундай куч ато килсаки, у ҳамма гиналарни унутиб, кариндошлик эшигини дўстлик кўли билан чертса ҳам, «бўлган иш бўлиб ўтди» деган мазмунда нома жўнатса ҳам улар унга рад жавоби беришадики, бундай шохларни куйидаги байтда тасвирланган султонларнинг авлодлари деб ҳисобламоқ лозим:

Назм:

Ота ҳислатларин олмаган ўғил,
Фарзанд деб аталмас, бегона дегил.

Карами кенг Аллох мурувват эгаларидан ўз марҳаматини дариг тутмайди. Биз шуни эслатиб кўймоқчимизки, улар гуноҳкор кишиларга илтифот кўрсатишгани боис, Аллох ҳам меҳрибон бандаларига меҳрибонлик кўрсатади, Парвардигорнинг ўзи уларнинг гуноҳларини ҳам магфират килади, илоҳим, Яратганнинг ўзи икки дунё саодатига ноил килсин. Мамлакатларида мурувват анконинг уруги бўлган ҳукмдорлар дилига ҳам Аллох, Ҳазрат Мухаммад ва унинг умматлари ҳаққи олийжаноблик уругини сочсин.

Кискаси, Мухаммад Хайдар мирзо Юнусхон билан бирга Мўғулистонга кетди. Кўклам охирлаганда Юнусхон Кошгарга юриш килишга қарор килди. Бу орада Самарканд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо Фарғонадан уқаси Умаршайх мирзони чиқариб юбориш учун ўша вилоятга кўшин тортишни режалаштирди. Бу хабар Умаршайх мирзога етган захоти у дарҳол Юнусхонга мурожаат килиб, ундан мадад сўради, ҳамишагидек, ақаси Султон Аҳмад мирзо жабр-зулмларида халос бўлиш учун хонни ёнига чорлади. Бу хабар етгач, хон Андижонга жўнади. У иккала куёвлари ўртасида адоват бўлишини истамас, шу сабабли мудом уларни келиштириш йўлини киларди.

Хон Андижонга келгач, уни Умаршайх мирзо кутиб олди ва унга иззат-икромлар кўрсатди. У хонга Ўш вилоятини берди ва хон ўша кишни Ўшда ўтказди. Колган мўғулларни хон Султон Маҳмудхон ёнига, Мўғулистонга жўнатиб юборди, ўзи бўлса, Ўшда кишлаш учун қолди. Ўш вилоятини у Мухаммад Хайдар мирзога берди. Султон Аҳмад мирзо хоннинг келганидан хабар топиб, лашкар тортиш фикридан воз кечди. Умаршайх мирзо ақасининг хужуми ҳавфидан халос бўлди.

Киш чиккач, хон яна Мўғулистонга йўл олди. У Мухаммад Хайдар мирзога: «Ўтган йили сен Мўғулистонда хотиржам яшамадинг, энди мен сенга Ўш вилоятини бераман, сен шу ерда қол. Мен янаги йил кишда тагин қайтиб келаман, бу вилоятни сен менинг номидан бошқар», деди. Хон Мўғулистонга кетди, Мухаммад Хайдар мирзо Ўшда қолди. Мухаммад Хайдар мирзо хондан ўғли Мухаммад Хусайн мирзони сўраб олиб, ўз ёнида сақлади.

Эллик саккизинчи фасл. Мухаммад Хайдар мирзонинг Кошгарга, Абобакр мирзо устига юриши ва Мухаммад Хайдар мирзонинг Абобакр мирзо томонидан асирга олиниши баёни.

Султон Юнусхон Мўғулистонга жўнаб кетганиданок, Умаршайх мирзо Ўшга доруга жўнатди ва Мухаммад Хайдар мирзодан узр сўради. Мухаммад Хайдар мирзо ва унинг

одамларида Мўгулистонга кетиш учун кучлари йўқ эди, бу ерда колиш имкони ҳам бўлмади. У ўгиллари Мухаммад Хусайн мирзо билан Саид Мухаммад мирзони Умаршайх мирзога колдириб, ўзи Кошгарга йўл олди. У шундай мулохаза килди: «Абобакр мирзо бир вақтнинг ўзида менинг укам, жияним ва ўгай ўғлим; унинг ёнига борсам, эҳтимол, тинчлик йўли билан менга бирор жойни берар». Шундай орзу-умидлар билан у Абобакр мирзо ёнига жўнади. Абобакр мирзо уни шу захоти камаб кўйди ва бир йил бандда саклайди. Бир йилдан сўнг Абобакр мирзо уни Бадахшонга жўнатди.

Мухаммад Хайдар мирзо ўша пайтларда Абусаиднинг ўгли Султон Махмуд мирзо кўлида бўлган Бадахшонга кетди. Шайх Жамол Харни ўлдирган Абдулқуддус – Мухаммад Хайдар мирзонинг куёви, аввал айтиб ўтилганидек, Султон Махмуд мирзо хузурида эди. Бир мунча вақт Мухаммад Хайдар мирзо ўша ерда меҳмон бўлиб турди. Кейин Самаркандга кетди, у ерда пирларнинг кутби Хожа Носириддин Убайдуллох (Аллох гўрини нурафшон килсин) хазрати олийлари билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. У Султон Ахмад мирзо билан учрашиб турди. Султон Ахмад мирзо унга илтифот кўрсатди ва улар Мухаммад Хайдар мирзо йилига икки марта, икки хайит пайтида Султон Ахмад мирзоникига келиб туради, деган қарорга келишди. Султон Ахмад мирзонинг урта укаси бўлган: Усмон мирзо, Султон Валад мирзо, Малик Мухаммад мирзо. Мирзо машварат пайтида Мухаммад Хайдар мирзо Усмон мирзодан куйида, Султон Валад мирзо билан Малик Мухаммад мирзодан юкорида ўтирсин, деб кўрсатма берди, у бу ерга меҳмон бўлиб келиб турсин, деди. Шу пайтда Султон Юнусхондан Мухаммад Хайдар мирзони олиб кетгани одам келди. Султон Ахмад мирзонинг меҳрибонликлари Мухаммад Хайдар мирзони тутиб қололмади ва у Юнусхон ёнига кетди. У воқеалар хоннинг Тошкандга келганидан кейинги хаёти тасвирида баён қилинади.

Эллик тўққизинчи фасл. Юнусхон ва мўгул улусининг Тошкандга келиши баёни: Султон Ахмад мирзо, Умаршайх мирзо ва Султон Махмуд мирзо билан сулҳ тузилиши.

Ака-ука Умаршайх мирзо билан Султон Ахмад мирзо орасида бўлган жанжаллар ва келишмовчиликлар Мирхонд тарихи «Равзат ус-сафо» («Поклик боги»)да битилган. Бу «Тарих» («Тарихи Рашидий»)га уларнинг алоқаси йўқ. Аммо бизнинг «Тарих»имизда эслатиб ўтиладиган нарса шуки, Шайх Жамол Хардан кейин Тошканд хукмронлиги Умаршайх мирзо кўлига ўтди, кучли Шохрухия қалъаси ҳам Умаршайх мирзо кўлига ўтди. Мана шу иккита мулк учун Султон Ахмад мирзо Умаршайх мирзога қарши кўтарилди ва иш жуда катта жанжалгача етиб борди.

Султон Ахмад мирзо Тошкандга хужум қилган вақтда Умаршайх мирзо Юнусхоннинг Тошкандга келишини илтимос қилди. Хон Ўшдан кетган йили Умаршайх мирзо Ўшни Мухаммад Хайдар мирзога бериб кетган эди, лекин хон кетгач, Умаршайх мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан узр сўраб, қайтариб олди. Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарга кетди, у ерда камоққа тушди, у пайтда хон Мўгулистонда эди.

Кузда Султон Ахмад мирзо Тошкандга юриш қилди, Умаршайх мирзо хонни Тошкандга чорлади ва илгари Андижонга қарашли Ўшни хонга бергани сингари унга Тошкандга қарашли бўлган Сайрамни берди.

Хон Сайрамга йўл олган пайтда, шаҳар ва вилоятда яшашни истамаган мўгуллар, хоннинг

кичик ўгли Султон Ахмадни йўлдан уриб, у билан бирга Мўгулистонга кочиб кетишди. Хон уларнинг изидан тушмади, негаки ўша пайтда Мўгулистонда мўгул хоконларининг хавотир олса бўладиган биронта авлоди колмаган эди. Шундай килиб, хон уни Мўгулистонга кўйиб юборди-да, ўзи Сайрамга йўл олди. Кишни у ўша жойда ўтказди. Катта ўгли Султон Махмудхонни ҳам ўттиз минг яхши аслахали лашкар билан Султон Ахмад мирзога карши йўллади. Фаргона тарафдан Умаршайх мирзо ўн беш минглик лашкар билан келди. Бу учта лашкар бир-бирларига якин келишиб, катта жангни кутиб туришди.

Бунинг хабари Самаркандга, пирларнинг кутби Хожа Носириддин Убайдуллох хазрати олийлари (Аллох гўрини нурга тўлдирсин)га етгач, у ҳам жўнади ва ўзидан олдин «Мен ҳам боряпман» деган хабарни кўшиб одам жўнатди. Ул зот етиб келгани захоти хар учала султон ўз жойларида туриб қолишди.

Эшон хазратлари келиб Султон Ахмад мирзо кароргохида тўхтаб, хон билан Умаршайх мирзога одам жўнатди. Худонинг назари тушган Эшон хазратларининг сулх хакидаги таклифини ҳеч ким рад қилолмади, негаки авлиёлар фано боскичига етганда ўзлигини унутишади ва улардан чиккан хар бир фикр Аллох таолонинг иродасини ифодалайди. Бир сўз билан айтганда, у факат ўз максадинигина кўзлаб лашкар тортган хар учала хукмдорни яраштириб қўйди.

Эшон хазратлари учала хукмдорни битта палос устига ўтказиб, ўзи ҳам уларнинг ўрталарига ўтириб олиб, хар бирининг олдига шарт ва мажбуриятлар қўйди, улар буни қабул қилишди. Тошкандни Юнусхонга беришга қарор қилинди. Тошканд туфайли келишолмаётган икки ака-ука бахсни бас қилишиб, Тошкандни хонга беришди.

Мавлоно Саид Мухаммад Кози хазратлари (Аллох охиратини обод қилсин), «Силсилат-ул-орифин» асарида ушбу воқеани Эшоннинг қароматлари хакида гап кетганда ёритган. Ўша ерда бундай деб ёзилган: «Машварат шундай дабдабали бўлдики, мен (Мухаммад Кози) хижолатпазликдан дастурхонни тесқари солиб қўйдим. Машварат охирлагач, Эшон хазратлари: «Яхши бўлди, энди кетиш керак, чунки роса тўйдик, бундай юкни факат мана шунча одам билан кўтариб кетиш мумкин, дедилар. Уччала хукмдорнинг хар бири ўз лашқари олдига кетди. Эшон хазратлари Хўжанд дарёси томонга бориб, дарё соҳилида гусл қилдилар. Менга қараб сўрадилар: «Мавлоно Мухаммад, сиз бизнинг бу ишимизни ёзиб қўяоласизми?».

Мавлоно Мухаммад Кози ёзадики, Эшоннинг бу топшириги «Силсилат-ул-орифин» асарининг дунёга келишига туртки бўлган.

Кискаси, Султон Ахмад мирзо Самаркандга, Умаршайх мирзо Фаргонага, Султон Махмудхон Тошкандга кетишди. Юнусхон ҳам Тошкандга келди, Эшон хазратлари унинг изидан Тошкандга бориб, Юнусхон билан тагин учрашди. Мен амақимдан эшитган эдим, у шундай деган эди: «Бир қуни мўътабар бир йигинда Эшон хазратларининг ҳузурида Султон Махмудхон хакида гапириб қолишди. Ўтирганлардан бири: «Бу Султон Махмудхон деганлари галати шахзода – мағрур, кекқайган» деган. Эшон хазратлари: «Бундай хукмдорнинг этагини биз тупрокка тўлдирамыз; мағрурлик ва катта кетиш факат Аллохга хос, Султон Махмудхон ким бўлибдики, кекқайсин?» деб жавоб берган. Айни шу лаҳзада Султон Махмудхон Эшон хазратларини зиёрат қилиш учун келиб қолган. Намоз вақти бўлиб, хазрат намоз ўқишга турган. Қибла тарафда ўчоқ бўлиб, унда қўмир ёнаётганди. Эшон хазратлари, намоз ўқилаётган маҳалда олд томонда олов ёниб туриши манъ қилинади, олов юзига тупрок сепиш керак, деган. Қўп одамлар ўтирган бўлишига қарамай, Султон Махмудхон ўзи туриб бориб, этагини тупрокка тўлдириб

келиб, олов устига сепган. У олов ўчиб колгунича бир неча марта шундай килган. Йигинда хозир бўлган одамлардан у бу хизматни ўзига кўйиб беришларини илтимос килган. Хон кетгач, барча одамлар хайрат изхор килишган».

Хонларнинг ушбу йигини ва сулх тузилиши Тошкандда 890 (1485) йилда бўлиб ўтди. Эшон хазратлари бир муддат Тошкандда бўлиб, кейин Самаркандга кайтди.

Ўша давр султонларида шундай одат бор эдики, бирор ишлари ёки илтимослари хақида Эшон хазратларига билдирмокчи бўлишса, унинг муридларидан бирортасига мурожаат килиб, уни воситачи килишар эди. Султон Махмудхоннинг Эшон хазратлари билан алоқа килишида Мавлоно Муҳаммад Кози воситачилик килган, хон ўз илтимослари билан унга мурожаат килган. Буни менга Мавлоно Муҳаммад Кози айтиб берган, бу хикоялар мавриди билан хали келтирилади, иншооллох.

Олтмишинчи фасл. Юнусхон ишларининг интихоси баёни.

Хон Тошкандга жойлашгач, ўгли Султон Махмудхонга Султон Ахмад мирзонинг кизи Карокўз бегимни унаштирди. Карокўз бегимнинг келиши кейинрок ёритилади. Бу орада Юнусхон каттик корин огриги хасталигига чалиниб, икки йилгача тўшакка михланиб колди; шу дард оркасидан у бу дунёни тарк этди.

Унинг муборак ёши етмиш тўртга етган эди. Мўгул султонларидан ҳеч бири бу ёшга етмаган, уларнинг кўпчилиги хатто қирк ёшга етмай ўлиб кетишган. Хон 818 (1415-1416) йилда таваллуд топиб, 892 (1486-1487) йилда вафот этди. У Тошканддаги Шайх Хованд Тахурнинг табаррук мозори ёнига дафн этилган. У ерга хозир ҳам машхур улугвор бино қурилган.

Касал ётганида хон Муҳаммад Хайдар мирзонинг Бадахшондан Самаркандга келганини эшитди ва киши юбориб, уни ўз ёнига чакириб келтирди. Муҳаммад Хайдар мирзо Самарканддан унинг ҳузурига келиб, касал пайтида хонга каради. Муҳаммад Хайдар мирзонинг жаррохликдан яхши хабари бўлиб, дори-дармонларни ҳам яхши фарқларди. Касал пайтида хон Муҳаммад Хайдар мирзони бир лахза ҳам ёнидан кеткизмади ва унга худди ўз ўглидек меҳрибонлик кўрсатди. Муҳаммад Хайдар мирзонинг Андижонда, Умаршайх мирзо ёнида бўлган ўгли отасининг Тошкандга келишидан олдин Андижондан Тошкандга Султон Махмудхон ёнига кетди ва хондан ҳеч қачон ажралмади, бунинг баёни бироз кейин келади.

Олтмиш биринчи фасл. Чир дарёси бўйида Султон Ахмад мирзо билан Султон Махмудхон ўртасида бўлиб ўтган жанг баёни.

892 (1486-1487) йилда Султон Юнусхон вафот этгач, ўша йилиёк мўгуллар одатига кўра Султон Махмудхон хонлик тахтига ўтказилди.

Юнусхоннинг вафоти хақидаги хабар тарқалгани захоти Умаршайх мирзо билан Султон Ахмад мирзо ҳар бири ўзича Султон Махмудхонга қарши юриш килишга хозирланди. Умаршайх мирзо ўз ҳокимиятининг умиди ва таянчи бўлган энг сара мулозимларидан бир қанчасини жўнатди ва улар Тошканднинг яхши химояланган Уштур қалъасига кириб

олишди.

Султон Махмудхон шахсан ўзи калъа химоясига жўнади. Шундай каттик жанг бўлдики, кандай кийинчилик билан у калъани олишганини ва Умаршайх мирзонинг ишончли одамлари тўдаси кандай кириб ташланганини мўгуллар орасида халигача гапиришади. Улардан бирортаси ҳам жанг майдонини ташлаб кетмаган, охиргиси ўлдирилгунга қадар курашишган. Бу галабадан Султон Махмудхоннинг кучи ортган, Умаршайх мирзонинг эса юриш қилишга ортик кучи қолмаган.

Янаги йили амирлар Султон Ахмад мирзонинг қулогига қуя бошлашган: «Сиз ҳеч бир сабабсиз Тошкандни Султон Махмудхонга бериб қўйдингиз, улар у ерда қанча узок туришса, бизга шунча кийин бўлади» дейишган. Эшон хазратлари (Илоҳим гўри нурга тўлсин), Султон Ахмад мирзога: «Бундай қилиш ярамайди. Султон Махмудхон билан сулх тузмок керак. Улар сизни безовта қилишмаяпти, нега сиз уларни безовта қиласиз?» деган мазмунда хат жўнатган.

Охири Султон Ахмад мирзо эллик минг кишилик лашкар тўплаб, Тошканд устига юриш қилди. Султон Махмудхон Тошканд чеккасига чиқиб, душман лашкари рўпарасида тўхтади. Уларнинг ўртасида Чир дарёси бор эди, ундан ўтолмай уч кун шу тахлит туришди.

Султон Ахмад мирзо лашкари ичида Шоҳибекхон бор эди. Мана шу Шоҳибекхон Шох Будог Ўғлоннинг ўғли, бу эса Абулхайрхоннинг ўғли бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, Буруж Ўғлон ўлдирилганда Шоҳибекхон хали ёш эди, бошқа султонлар беэътибор бўлишди ва Шоҳибекхон, тарихий асарларда ёзилишича, кўп кийинчиликларни бошдан кечирди. Нихоят, у саҳрода ортик қололмай, Мовароуннахрга келди-да, Султон Ахмад мирзога навқар бўлди, тўғрироғи, Султон Ахмад мирзонинг навқарларидан бири амир Абдул Али Тархонга навқар бўлди. Шоҳибекхон бу лашкарда ўзининг уч минг навқари билан иштирок этди.

Султон Ахмад мирзо уч кун турғач, Шоҳибек кечаси Султон Махмудхонга одам юбориб, «Келинг, учрашайлик» деган гапни айтди. Ўша кечасиёқ у нариги томондан, хон бу томондан борди-да, учрашишди. Шарт ва мажбуриятларни муҳокама қилишгач, шунга қелишишдики, эртага Султон Махмудхон амир Абдул Алига ҳужум қиладиган, ана ўша амир Абдул Алининг навқари Шоҳибек бўлса лашкарни тарқатиб қочадиган бўлди. Эртасига мўгул лашкари жангга ҳозирланди. Хар икки тарафнинг лашкари ҳам харбий ҳолатда турарди. Мўгул лашкарининг пиёдалари Чирни кечиб ўтишди, отлиқлар ҳам Чирга киришди. Бошқа тарафдан пиёдалар жангга киришишди. Мўгул лашкари амир Абдулвали тарафни кўпроқ сиқув остига олди. Шу пайт Шоҳибекхон уч юз киши билан қоча бошлади. У Султон Ахмад мирзо лашкарининг юқлари ортилган араваларга ҳужум қилиб, уни талон-тарож қилишга тушди. Атрофдаги бебошлар ҳам бу ҳолатдан фойдаланиб, юқларни талай бошлашди. Султон Ахмад мирзонинг лашкари дарҳол қочишга тушди. Мирзонинг лашкари олдида Чир дарёси бўлиб, жангчиларнинг кўпи дарёга чўкиб кетди, Чирни Тошканд аҳолиси «Оби Парак» дейишади. Султон Ахмад мирзо лашкари каттик мағлубиятга учради. Тор-мор бўлган Мирзо Самарқандга қочиб кетди. У шайх Убайдуллоҳ Аҳрор Эшон хазратлари олдида тавба-тазаррулар қилди ва Эшон хазратларининг кўрсатмаси билан хон ва Султон Ахмад мирзо ўртасида қайтадан сулх тузилади. Иттифокликни мустаҳкамлаш мақсадида Қароқўз бегимни унаштириш маросими уюштирилди ва турли расм-русумлардан кейин Қароқўз бегимни Султон Махмудхон томонга олиб кетишди.

Олтмиш иккинчи фасл. Султон Махмудхон билан отам ўртасида кариндошликнинг йўлга кўйилиши баёни.

Отам Муҳаммад Хусайн кўрагон (Аллох унинг сирларини муқаддас қилсин) айтиб ўтилганидек, Кошгардан кетган кундан бошлаб то ҳозиргача узлуксиз Султон Махмудхон хизматида бўлди, Умаршайх мирзо ёнида ўтказган йиллари бунга кирмайди, бу ҳақда ҳам тўхталган эдик. Хон билан отам, Муҳаммад Хусайн мирзо шундай дўст бўлишганки, улар мудом бир уйда, хатто битта хонада яшашган – хон уйининг ўнг қаноти отамнинг ихтиёрида бўлган. Уй ишларида отам хақиқий ҳамкор бўлган. Хонга нима келтиришса, отамга ҳам ўша нарсаларни келтиришган. Агар хон бирор ёкка отда чиқмоқчи бўлса, иккита от келтиришган, бирига хон минган, иккинчисига отам. Агар хон янги кийим кийса, худди шунақасини отамга ҳам олиб келишган. Хон Кароқўз бегимга уйланганига қадар худди шундай, улар ўртасидаги ишларда ҳеч бир фарқ бўлмаган. Куннинг кўп қисмини улар одатдаги хонада ўтказишган, кечаси хон хотини ёнига кетган, отам ўша хонада ёлғиз ўзи қолган. Хон тахтда ўтирган маҳалда тахт олдига тўшакни шундай тўшашганки, отам хон тахтига суяниб ўтира оладиган бўлган ва улар хонлик ишлари билан биргаликда шугулланишган. Хон бир неча бор уйлангани туфайли отамни хужрада ёлғиз қолдириб, ҳарамга кетаётгани учун отамдан узр сўраган, бу дўстлик бурчига зид, деган. Бир йилдан сўнг у отамни Хўб Нигор хонимга уйлантириб, «кўрагон», яъни «хон қуёви» деган унвонга сазовор қилган. Хўб Нигор хоним Султон Махмудхондан бир ёш катта, Юнусхоннинг Эсан Давлат бегимдан кўрган учинчи кизи бўлган. Эсан Давлат бегимнинг катта кизи Меҳр Нигор хоним бўлиб, уни Султон Аҳмад мирзога беришган, бу ҳақда ёзган эдик, қолган воқеалар иккинчи китобда ёритилади. Ундан кичиги – Қутлук Нигор хонимни Умаршайх мирзога беришган, ундан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳ ва Хонзода бегим тугилган бўлиб, уларнинг ҳаёти кейин зикр қилинади. Юнусхоннинг қизларидан учинчиси Хўб Нигор хонимни отамга беришган, у менинг онам бўлган. Уларнинг ҳаётлари ҳам иккинчи китобда ўрни билан ёритилади. Юнусхоннинг яна Шохбегим Бадахшийдан иккита кизи бўлган, улардан каттаси – Султон Нигор хонимни Хисорга, Султон Махмуд мирзога узатишган. Ундан Мирзохон тугилган, унинг ҳаёти ҳам иккинчи китобда тасвирланади. Ҳаммадан кичиги Давлат Султон хоним, у ҳақда ҳам иккинчи китобда тўхталамиз. Кискаси, хон мудом отамдан узр сўраб «Мен кечалари доимо ҳарамда бўлсаму, сен ёлғиз хонада қолсанг, бу дўстликдан эмас. Ўйла, шу яхшими?» дер экан. Шундан сўнг у дабдабали тўйга тайёргарлик кўришга кўрсатма берган. Икки йил тўйга тайёргарлик кўрилган ва турли расм-русумлар билан Хўб Нигорхонимни менинг отамга олиб беришган. Бу орада Султон Аҳмад мирзо ҳам, Умаршайх мирзо ҳам Султон Махмуд мирзо ҳам вафот этишган, бу бироз кейин ёритилади. Ўратепа хоннинг тасарруфида бўлиб, уни хон менинг отамга берди. Отам Ўратепага кўчиб ўтиб, теварак-атрофдаги кўплаб жойларни Ўратепага кўшиб олди. Буларнинг бари мазкур «Тарих»нинг иккинчи китобида берилади.

Олтмиш учинчи фасл. Султон Махмудхон ҳукмронлиги даврида Тошқандда бўлиб

Ўтган воқеалар баёни, унинг ишларининг издан чиқиши ва ҳаётининг интихоси.

Султон Аҳмад мирзо билан сулх тузилгунига ва Карокўз бегимга уйлангунига қадар Султон Маҳмудхон Туркистонни босиб олди. Туркистон ҳокими, Султон Аҳмад мирзо номидан у ерни сўраб турган Мухаммад Мазид тархонни ушлаб камашди ва сулх тузилишининг асосий сабабчиси мана шу Мухаммад Мазид тархон бўлди, чунки у Султон Аҳмад мирзонинг тоғаси эди.

Султон Маҳмудхон Туркистонни босиб олган пайтда Шоҳибекхон хон хизматида эди, унинг Чир бўйидаги жангда кўрсатган хизматларини ҳисобга олиб, хон Шоҳибекка Туркистонни берди. Шу сабабдан Қирайхон ва Жонибекхон – козокларнинг ўғиллари билан Султон Маҳмудхон ўртасидаги эски дўстлик душманликка айланди. Улар: «Шоҳибекхон бизнинг душманмиз, сен қандай қилиб уни бизга қарши қилиб Туркистонга кўясан?» дейишди. Мана шу жанжаллар туфайли Султон Маҳмудхон билан ўзбек-козоклар ўртасида икки марта жанг бўлди, ҳар иккала сафар ҳам Султон Маҳмудхон енгилди. Мағлубиятларнинг сабаби мана бундай: «Юнусхондан ҳурмат-эътиборга лойиқ амирлар қолди. Ҳамма одамларда бўлганидек, тахт вориси бўлган хонларда ҳам одатда шундай бўлади, улар олдинги яхши одамларнинг қадрига етишмаган, ҳатто бирор кишига ҳомийлик қилсанг, у яхши одам бўлиб қолади, деб ҳисоблашган, лекин бу бўлмаган гап. Мана шу фикрга таяниб, хон соткинлар тўдасидан бир қанча одамларга ҳомийлик кўрсатди ва ана шу тубан қимсалар мудом аввалги обрўли амирларнинг тағига сув қуйишга уринишди. Иш шунга бориб етдики, хон мўътабар амирлардан бештасини ўлдирди ва оилаларини батамом йўқ қилди. Уларнинг ўрнига ўзи ҳомийлик қилган ўша соткинлардан бештасини қўйди. Султон Маҳмудхон билан ўзбек-козоклар ўртасида Шоҳибекхон туфайли жанг бўлган маҳалда ана шу беш киши лашкарбошилар бўлишган ва сўзсиз мағлубиятга учрашган.

Ўша ўлдириб юборилган бешта амир қилган хайрли ишлар туфайли атрофдаги султонлар қалбида муҳрланиб қолган ҳокимиятнинг қудратига тан бериш туйғусидан ҳеч вақо қолмади.

Бу орада Умаршайх мирзо қаптархонадан йиқилди ва 899 (1493-1494) йилда ҳалок бўлди. Бунинг хабари Султон Аҳмад мирзога етгач, у дарҳол, Худо кўрсатмасин, Андижон мўғуллар қўлига тушмасин деб, Андижонга томон қўшин тортди. Умаршайх мирзонинг амирлари ҳушёрлик ва матонат кўрсатишиб, Умаршайх мирзонинг ўн икки яшар ўғли Заҳириддин Мухаммад Бобур Подшоҳни тахтга ўтказишди ва Султон Маҳмудхонга ёрдам сўраб мурожаат қилишди.

Султон Аҳмад мирзо Марғилон чегарасига етганда бетоб бўлиб қолди. У сулх тузиб ортига қайтаётганда йўлда вафот этди. Бу Умаршайх мирзо вафотидан қирқ кун ўтгач содир бўлди.

Султон Маҳмуд мирзо Хисордан келиб, ақасининг ўрнига Самарқанд тахтига ўтирди. У олти ой ҳукмронлик қилиб, ўз ажали билан ўлди.

Султон Маҳмудхон Самарқанд тахтига эришиш орзусида Самарқандга йўл олди. Бойсунгур мирзо Миёнқол деган жойда жангга қиришди. Султон Маҳмудхоннинг амирлари ўша ярамастар тўдасидан бўлгани боис Самарқандни олиш насиб қилмади, Мўғуллар ва Самарқанд аҳолиси мана шу воқеага бағишлаб шеърини тарих ёзишди. Хон ортига қайтиб, Тошқандга келди. Ҳалиги соткин амирлар хонга: «Ҳозир Шоҳибекхон Самарқанд ва Бухорони эгаллаши учун унга ёрдам берсак тўғри бўлади, ҳукмдор елкасидаги барча ташвишлар унга юқлатилади, биз эса Тошқандда бамайлихотир

ўтирамиз» дея гап уктира бошлашди. Хон рози бўлди. Отам бу тадбирнинг нотўгрилигини хонга тушунтиришга канча уринмасин, уни канча ишонтирмасин, у мутлако кулок солмади, улар ёрдам беришиб, Шохибекхон Самарканд ва Бухорони олди. Бу воқеанинг баёни иккинчи китобда давом эттирилади; Бобур Подшоҳ ҳаётининг баёни ҳам шунга киритилган.

Шундай килиб, хон кўмагида Шохибекхон Самаркандни эгаллаб, унга ўрнашиб олди. Унинг лашкари эллик минг кишига етди, қаерда ўзбек бўлса, ҳаммаси унга қўшилишди. Шохибекхон биринчи навбатда хонни четлаштиришга киришди. Хон ноилоҳ аҳволда қолди, хон ҳам, ана у пасткаш одамлар ҳам пушаймондан канчалик бармоқларини тишлашмасин, фойдаси бўлмади.

Бу орада айтиб ўтганимиздек, Мўғулистонда қолган Султон Аҳмадхон, хоннинг иложсиз вазиятда қолганини эшитиб, ақасига ёрдамга келди.

Ушбу икки хон Шохибекхон билан жанг қилишиб, иккови ҳам мағлубиятга учради. Иккала хонни тутиб келтиришгач, Шохибекхон уларга иззат-икром кўрсатди. Хонларни Мўғулистонга жўнатди-да, мўғулларни ўзи билан олиб қолди – бунинг баёни иккинчи китобда келтирилади.

Султон Маҳмудхон билан Султон Аҳмадхон иккала ака-ука ҳам Мўғулистонга кетишди. Султон Аҳмадхон ўлди, бу Султон Аҳмадхон ҳаёти тасвирида баён қилинади. Султон Маҳмудхон Мўғулистонга бориб, бир канча муддат у ерда бўлиб, кўп қийинчиликларни бошдан кечирди, охир оқибат, Шохибекхон унга илгари кўрсатган хомийлик умидида унинг қошига боради. Бирок Шохибекхон Султон Маҳмудхонга: «Бир марта бағрикенглик қилдим, иккинчи марта яна шундай қилсам, бу менинг ҳокимиятим инкирозига сабаб бўлади» дейди. У Султон Маҳмудхонни оиласи, катта-кичик фарзандлари билан Хўжанд дарёси бўйида ўлдиради. «Лаби дарёи Хўжанд» (Хўжанд дарёси бўйи) сўзларида уларнинг ўлими санаси жамланган. Бу воқеалар иккинчи китобда баён қилинади ва шу шеърининг тарих ҳам ўша ерда тушунтирилади. Такрорга йўл қўймаслик учун биз бу ерда тасвирни қисқартирдик.

Олтмиш тўртинчи фасл. Султон Аҳмадхон баёни.

Илгари баён қилинганидек, Юнусхон Тошкандга қелган пайтда Султон Аҳмадхон ибн Юнусхон шаҳар ва вилоятларда яшашни ёмон кўрадиган мўғулларга қўшилиб, отасидан қочиб бориб, Мўғулистонда қолиб қетди. Унинг Мўғулистонда қилган ишлари ва ҳукмронлиги – жуда узун тарих, булар ҳақида қисқача қуйидагиларни айтиш мумкин: Мўғулистонда қолган барча мўғулларни ўз ҳокимиятига тегишли тарзда бўйсундириши учун унга ўн йилча керак бўлди. У бир канча қавм амирларининг, шу жумладан, арлотларнинг қадрига етмади, ваҳоланки, улар улуг амирлар бўлишган. Амирлар унга қаршилик кўрсатишди, ниҳоят жанг бўлди, ўша жангда уларнинг авлоди қириб юборилди. У Эсан Бугахонга қарши юришда иштирок этганидан бери ортик бирорта хонга мадад қўлини чўзмаган амир Султон Али чурасни ҳам ўлдирди.

Бу орада қалучи қавмидан бир гуруҳ лашкарбошилар, – ўша пайтда Мўғулистонда сон жихатидан бундан кўп қавм бўлмаган – тил бириктиришиб, бир қуни кечаси хонга ҳужум қилишди. Хон қароргоҳи ёнида бўлган барча жангчиларни қопиб, хон қодирини ўққа тутишди. Хон бир неча жойидан ярадор бўлди. Охири улардан биттаси хонни бир ёқлик

килиш учун чодир ичига бостириб кирди. Хон килич ялангочлаб, унга карши турди. Улар бир-бириларини ярадор килишди ва ўша одам хаммаёгидан яраланиб чодирдан кочиб чикиб кетди. Бир неча киши отдан тушиб, биргаликда тагин бир чодирга киришга ҳаракат килишди, шу пайт хон саройининг энг хурматли кишиларидан Сут Эмган баходир келиб колди. Халиги одамлар кимдир келганини кўргач, яна отга минишди-да, унга карши жўнашди. У бир ўзи эди, лекин улар билан жанг килди, Сут Эмган баходирни ўлдириш учун анча-мунча вақт керак бўлди. Улар хонга тагин хужум килишди. Каттик шовкин-сурон кўтарилиб, ҳар тарафдан отларни шошилиш эгарлаб, хон қароргоҳи томон одамлар ёпирилиб кела бошлашди. Қалучи қавми одамларининг ортик қаршилиқ кўрсатишга қучлари етмай кочиб кетишди. Ушбу қалучи гуруҳи батамом хон мулозимларидан иборат бўлган, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлмаган. Охири улар қалмоқлар томонга кочиб кетишди. Хон жароҳатлари тузалгандан сўнг уларни ҳамма жойдан қидирди, уларни бутунлай қириб ташлаш учун икки йил керак бўлди. Шундан сўнг хоннинг ишлари тўлиқ изга тушди. Мўғулистонда ҳеч қандай унга қарши туролмади. Бир неча марта у қалмоқларга қарши муваффақиятли хужумлар қилди, улардан қўпини ўлдирди. Икки марта Эсан Тойши билан жанг қилиб, ҳар иккаласида ҳам қолиб бўлди. Қалмоқлар ундан ниҳоятда қўрқиб қолган ва уни Олачаҳон деб аташган, бу мўғул тилида «Қотил хон» деган маънони беради. Бу лақаб хонда умрбод қолган, одамлар уни Олачаҳон дейишган. Ҳозир мўғуллар уни Султон Аҳмадхон деб, бошқа қавмлар эса «Олачаҳон» дейишади. Мирхонд, Хондамир Хиравий ва бошқа тарихларда ҳам «Олачаҳон» деб ёзишган.

Шу воқеалардан кейин у ўзбек-қозоқлар устига қўриш қилди. Бунинг сабаби бундай эди: Султон Маҳмудхон ҳаётининг баёнида айтиб ўтган эдик, Султон Маҳмудхон икки марта ўзбек-қозоқлар билан жанг қилиб, ҳар иккаласида ҳам мағлуб бўлди. Шу сабабдан Султон Аҳмадхон ўзбек-қозоқлар билан қўришиб, уч марта қалаба қилди. Улар унинг ақаси Султон Маҳмудхонга нима қилишган бўлсалар, ҳаммаси учун қасос олди. У Мўғулистонни шундай мустаҳкамлаб олдики, қалмоқлар ва ўзбеклар етти-саккиз ойлик йўл масофасида Мўғулистон ҳудудига яқин қолмай қолган бўлдилар. Мўғулистон чегараларидан қўнгли хотиржам Султон Аҳмадхон 905 (1499-1500) йилда, яъни қўриқ банданинг қўрилган йилида, Қошғар ва Абобақр қўриқ ишини бир қўриқ қилишга қиришди. У Қошғарга қолганда, Абобақр қўриқ Қошғарни ва Янги Қисорни қашқар ва озиқ-овқат билан таъминлаб, ўзи Ёрқандга қетди. Абобақр қўриқнинг амирлари бир неча бор хонга қарши Қошғар ва Янги Қисор қалъаларида жанг қилишди, бунинг тафсилоти жуда узун. Ниҳоят Султон Аҳмадхон қўриқ билан Янги Қисор қалъасини олди, Қошғар аҳолиси қалъани ташлаб, қочиб қетишди. Шу таҳлит у Қошғар билан Янги Қисорни қўлга қиритди. У қишни ўша ерда ўтказди ва оиласини Мўғулистондан Қошғарга қўчириб қелди. Қиш охирида улар Ёрқандга, Абобақр қўриқ устига қўришди. Абобақр қўриқ қалъадан қиқмади. Султон Аҳмадхоннинг қўриқчилари қалъага қўришдан маъно йўқлигини қўришгач, Ёрқанд тоғига ўлжа учун жўнашди. Ўлжани қўлга қиритгач, улар Ёрқанд ва Қошғарга йўл олишди.

Абобақр қўриқ қўриқ қашқар билан Ёрқанддан қиқиб, тоғда хоннинг йўлини қесиб қиқди. Каттик жанг бўлди, қарё-қарё қўриқ қўриқиб, ниҳоят хон қашқари мағлубиятга учради. Қўриқ-қўриқ қилинган хон Қошғарга қелди, лекин бу ерда қолмайди. Қошғардан ҳам қочиб, Мўғулистонга қетди.

Шу таҳлит бир йил ўтгач, Шохибекхоннинг Султон Маҳмудхонга қарши қўриқлик ҳаракатлари ҳақидаги қабар етиб қелди. Уқалиқ қўриқ қашқари, Султон Аҳмадхон ўз

акаси ёнига жўнади. Ўз ўрнида катта ўгли Мансурхонни колдириб, унга хонлик ҳукукини берди. Колган икки ўғиллари Султон Саидхон билан Бобожок султонни хон ўзи билан бирга Тошкандга олиб кетди.

Икки хон, Султон Махмудхон билан Султон Ахмадхон Тошкандда учрашдилар. Учрашув пайтидаги ҳар хил расм-русумлар иккинчи китобда тасвирланади. Кискаси, улар Шоҳибекхонга қарши қандай қилиб курашиш ҳақида ўйлашди. Нихоят хонлар билан Шоҳибекхон ўрталарида Аҳсида жанг бўлиб ўтди, хонлар енгилди ва асирга тушишди. Шоҳибекхон уларнинг илгариги хизматларини ҳисобга олиб, икковини ҳам Мўғулистонга жўнатиб юборди. Аммо мўғул улусидан кўпчилигини олиб қолди. Иккала хон ҳам Мўғулистонга кетишди ва ўша киши Оксуда ўтказишди. Султон Ахмадхон бир неча марта фалаж бўлди. Табиблар уни тузатишдан ожиз бўлишди ва 909 (1503-1504) йил кишининг охирида Султон Ахмадхон вафот этди (Илоҳим, жойи жаннатда бўлсин). Султон Ахмадхон беҳад такводор ҳукмдор, ҳақиқий мусулмон, шариат қонунларидан хабардор хон эди. Шунинг учун кўп масалаларда шариатга таяниб иш қўрди. Шариат масалаларида у ҳеч ҳам қийналмасди. У гайратчан ва жасур киши бўлиб, беҳад довюраклиги, ақлу фаросати билан ажралиб турар, шу билан бирга камтар эди. У дарвиш, олим ва такводор кишиларни айниқса ҳурмат қиларди. У вақтининг кўп қисмини тоат-ибодатга бағишлаб, беш вақт намозни албатта жамоат билан ўқирди. У қариндошлик ришталарини жуда қадрларди; олийҳимматлилик ва хайрли ишларда ўша даврда унга тенг келадигани бўлмаган. Унинг муборак ёши ўттиз тўққизда эди. Ҳаётининг тўлиқ тасвири иккинчи китобда берилади.

Олтмиш бешинчи фасл. Мансурхон зикрида (Аллох унинг гуноҳларини мағфират қилсин).

Мансурхон – Султон Ахмадхоннинг катта ўгли. Султон Ахмадхон акаси Султон Махмудхонга кўмак бериш учун Тошкандга кетганида Мансурхонни ўз ўрнида қолдирди. Бу 909 (1503-1504) йилда бўлган эди, ўшанда у ўн олти ёшда бўлиб, отаси Султон Ахмадхоннинг вафотига хон бўлиб турди. Султон Махмудхон Оксунни ташлаб, Мўғулистонга кетгач, Мансурхон Оксуга жойлашди. У билан дўғлат қавмидан бўлган амир Жабборберди орасида, меросхўрлар ўртасида бўлганидек, қелишмовчилик юз берди ва у Жабборбердини ўлдириш фикрида бўлди. У жонини қутқаришга чора излаб Абобакр мирзога одам юборди ва ундан мадад сўради. Абобакр мирзо бунақа имкониятни анчадан бери Аллоҳдан сўрарди, у ўттиз минг кишилик лашқар билан Оксуга жўнади. Амир Жабборберди Абобакр мирзо истикболига шошилиш чикди. Абобакр мирзо лашқарининг қурол-аслаҳа ва жангчилари тайёр ҳолга қелтирилди. Бу хабар Мансурхонга етгач, у Оксун қалъасини мустаҳкамлаб, у ерда лашқарни қолдириб, ўзи Бой ва Қусан тарафга кетди. Амир Жабборберди Абобакр мирзога ишончи туфайли ўзи тугилиб ўсган юрти Уч қалъасини Абобакр мирзога топшириб, у билан бирга Оксуга кетди. Улар жанг билан Оксунни олиб, пулларни ва Султон Ахмадхон ҳамда унинг одамлари йигирма беш йил давомида тўплаб яшириб қўйган барча бойликларни эгаллаб олишди. Мўғуллар ва Оксун халқини – ҳамма-ҳаммасини қўчириб, Қошқарга жўнатишди. Абобакр мирзонинг ишончини қозониш учун амир Жабборберди ўз оиласини ҳаммадан аввал жўнатди ва жон саклашининг воситасини шунда қўрди. «Ойланг

шу ерда колаверсин» деди Абобакр мирзо. «Оилани кейин кўчириш кийин бўлади. Оилам хозир кетаверсин, мен бир неча кунга қолиб, чекка туманларда хужум қилиш ва талаш билан шугулланаман. Лашкарингизни ўлжа билан тўлик таъминлайман ва лашкар билан бирга Кошгарга, сизнинг хизматингизга бораман», деб жавоб берди амир Жабборберди. Абобакр мирзо амир Жабборбердининг бу хийласига ишониб, унинг оиласини олиб кетди ва ўз лашкаридан ўн минг одамни амир Жабборберди билан қолдирди. Алданган, йўлдан тойдирилган Абобакр мирзо лашкари Кошгарга кетди, амир Жабборберди эса Оксус чегарасида қолди.

Бу воқеалардан Мансурхон тамоман доғдираб, ўзини ночор ҳис этди ва амир Жабборбердига қасд қилганидан пушаймон бўлди. Амир Жабборберди Мансурхоннинг тоғаси бўлиб, Мансурхон унинг синглиси Соҳиб Давлат бегимдан тугилган эди. Шу пайтда амир Жабборберди қелгани ҳақида хабар олиб қелинди. Мансурхон унга киши юбориб, узр сўради, амир Жабборберди билан шартнома тузиб, уни олиб қелди ва отаси Султон Аҳмадхон кўрсатган илтифотлардан ҳам ошириб иззат-икром кўрсатди. Амир Жабборберди Мансурхоннинг хизматига қелди, шундан сўнг хоннинг ишлари раванқ топа бошлади.

Ўша кунларда ҳар хил қавмлар ўртасида душманлик юзага қелар, у буларни қўлидан қелганча яраштиради.

Маълумотлар хотирада тўлик сакланмагани боис бу воқеаларнинг баёни муфассал қелтирилмади. Қисқаси, шу орада Мўғулистонда Султон Маҳмудхон, Султон Саидхон ва Султон Халил султон ўртасида юз берган қелишмовчиликлар ҳақида хабар етиб қелди. Мансурхон Мўғулистонга бориб, амақиси Султон Маҳмудхон билан яна бир марта учрашди. Катта амақиси мажлисида Мансурхон ўз укалари Султон Саидхон ва Султон Халил султон билан учрашди. Ажрашганларидан кейин Султон Маҳмудхон Мўғулистонда қолмади. Мўғулистондаги ишларни тартибга қелтириш унинг қўлидан қелмади ва у аввал айтиб ўтганимиздек, Мовароуннаҳрга бориб, ўша ерда ҳалок бўлди.

Султон Маҳмудхоннинг вилоятга қетганини эшитгач, Мансурхон укалари қошига йўл олди. У қелган пайтда бу икки султон қирғизлар ва қолган мўғуллар билан бирга Мўғулистонда эди. Чорун Чолак деган жойда қаттиқ жанг бўлди, Мансурхон галаба қилди, икки ака-ука вилоятга қочиб қетишди.

Улар Андижонга етишганда, Андижон ҳокими Жонибек султон Султон Халил султонни ўлдирди. Султон Саидхон Қобулга қочиб қетди. Бунинг баёни иккинчи қитобада қелтирилади, Султон Саидхон ҳаётининг шарҳида ҳам ёритилади.

Мансурхон Мўғулистонда бўлган қирғизлар ва бошқа элатларни Қалиш ва Турфонга қўчиб қетишга мажбур қилди. Қирғизлар Мўғулистондаги барча бузғунчиликларнинг сабабчилари бўлганлигидан Мансурхон хийла билан уларнинг қўпини ўлдирди, озрок қисми Мўғулистонга қочиб қетди. Кейин у бир неча бор қалмоқлар устига юриш қилди, аксарият қолларда галаба қозонди ва Мансурхоннинг ишлари ривож топди. Аммо ака-укалар гоҳида унга қарши қўзғалиб туришди. Улардан Эмин Хожа султон айниқса, қўпроқ душманлик қилди. Мансурхон икки марта унинг исёнини яхшиликча бостирди, унга ҳеч нима демади, у учинчи марта қўзғолганида уни тутиб олиб Ёрақа отабегига топширди ва ўлдиришни буюрди. Ёрақа отабеги Эмин Хожа султонни бир жойга бекитиб қўйди-да, хонга, буйруқни бажардим, деди.

Бир йил ўтгач, Мансурхоннинг яна бир укаси Бобожок султон хондан қочиб, Бой ва Қусанга қетди. Абобакр мирзо билан амир Жабборберди вайрон қилганларидан бери Бой ва Қусан ўша ҳолича ётган эди. Бобожок султон бу ерга қелиб, дехқончилик билан

шугулланди ва вайрон бўлган калъани тиклади.

Мансурхон Бобожок султонга карши юриш килди. Аввал у укасига мурожаат килишни панд-насихатдан бошлади, гапини тинчлик, хамжихатлик хакидаги сўзлар билан тугатди. Бобожок султон: «Кандай килиб мен сизга ишонай, сиз худди мендек укангиз бўлган Эмин Хожа султонни душман сингари ўлдирган бўлсангиз. Сизга ҳеч бир ишончим колмади» деди. Мансурхон Эмин Хожа султонни ўлдиришга буюрганидан пушаймон бўлди ва нима деб жавоб килишини билмади. Шу аснода Ёрака отабеги; «Мен ўзбошимчалик килдим, сизнинг буйругингизга карамай мен унинг хаётини саклаб колдим» деди. Мансурхон кувониб кетиб, бу иши учун Ёрака отабегининг мансабини кўтарди, Эмин Хожа султонни эса Бобожок султон ёнига жўнатди. Бобожок Мансурхонга бўйин эгди ва яхши иттифоклик йўлга кўйилди.

Шу вақтда Султон Саидхоннинг Абобакр мирзо устидан қозонган галабаси ва Қошғарнинг озод қилинган хакида хабар келди. Бобожок султон Эмин Хожа султонни Саидхон қошига жўнатди – Бобожок султон билан Мансурхон бир онадан эдилар. Султон Саидхон Эмин Хожа султоннинг келганидан беҳад хурсанд бўлди. Бу воқеалар тафсилоти иккинчи китобда келади.

Мансурхон Султон Саидхондан Султон Халилнинг ўлими туфайли жуда кўрқарди, негаки у Султон Саидхон билан бир онадан тугилган эди, Султон Саидхон билан Мансурхон ўртасида душманлик ҳукм сурарди. Мансурхон унинг эски душманлик йўлидан боришига қаттиқ ишонарди, аммо Мансурхон мулоҳазасига карама-қарши ўларок, Султон Саидхон акаси Мансурхон қошига элчи юбориб, у билан учрашишни сўради. Учрашув 912 (1506-1507) йилда Оксув билан Қусан ўртасида бўлиб ўтди; Султон Саидхон акасига бош эгди ва хутбани унинг номига ўқитди. Ака-укалар ўртасида яқин муносабат ўрнатилди. Икки ака-уканинг хамжихатлиги туфайли йигирма йил давомида мамлакатда тинчлик ҳукм сурди. Айтайлик, бирор одам Хитой шахри Қамуладанми ёки Андижонданми келаётган бўлса, ҳеч қачон озик-овқат ёки от-уловга мухтожлик сезмаган, аксинча, ҳар кеча бирорта хонадонда меҳмон бўлган. Мухаммад (с.а.в) ва унинг умматлари номидан сўраймизки, ҳар бир ишга қодир Аллоҳ нариги дунёда бу икки олийжаноб ака-укага муносиб бандалар орасидан жой ато этсин ва уларга жаннат эшиқларини очсин. Ана шу йигирма йил ичида Мансурхон бир неча марта қалмоқларга қарши Хитойга газавот эълон қилди ва ҳар гал галаба билан қайтди. Шу урушлардан бирида амир Жабборберди, шунингдек, Хожа Тожиддин Мухаммад шахид бўлишди. Хожа Тожиддин Мавлоно Аршадиддин наслидан тарқалган Қусан хожаларидан бўлган. Мўғулларда Мавлоно Аршадиддин туфайли ислом дини йўлга кўйилди, бунинг баёни аввал берилган эди. Хожа Тожиддин Мавлоно Али Аррон Тусий (Аллоҳ раҳматига олсин) қўлида таълим олди ва бир неча марта пирларнинг қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳ хазратлари билан учрашишга муяссар бўлди ва Эшоннинг муборак чехраларини кўришдек саодатга эришди.

Фақир банда Хожа Тожиддиннинг ўз оғзидан эшитганим бор эди, у бир куни: «Мен эшон хазратлари олдида ўтирганимда, у киши, шубхали луқмани ейишдан тийилмоқ керак», дедилар. Мен йигинда иштирок этаётган одамларга разм солдим, ҳаммалари такводор инсонлар эди, мендан бўлак бундай парҳезга риоя қилмайдиган ҳеч қим йўқ эди. Шундан бошлаб мен қолиғига ишончим қомил бўлмаган овқатларни емасликка ўзимга сўз бердим, мен дастурхонингиздан овқат еёлмасам, мени маъзур тутинг» деган эди. Шундан кўриниб турибдики, Хожа Тожиддин такводор ва нафсини тия оладиган киши бўлган. Эллиқ йил мобайнида у доимо Султон Аҳмадхон билан Мансурхоннинг ёнларида

бўлди, хонлар унга сизиниш даражасида бўлишган. У ҳеч кимдан, хонлардан ҳам, султонлардан ҳам, амирлару жангчилардан ҳам, халқдан ҳам, бокколлару дехконлардан ҳам ҳеч қандай хайр-эхсон ёки совга-салом қабул қилмаган. Хожа Тожиддин тижорат ва дехкончилик билан шугулланган, бунинг эвазига қодир Аллох унга кўрсатган инояти туфайли катта бойлик тўплаган. У йил бўйи хон ва амирларга қанчалар саховатпешалик қилган! Гарибу гураболар, оддий халқ, дехконлар ва баққоллар, хунармандлар – ҳамма ундан наф кўрган. Шу сабабдан унга ишончсизлик билан қарайдиган одам бўлмаган, барча давлат ишлари у туфайли муваффақиятли хал этилган. Дарҳақиқат, у беҳад улуг, халол, сахий, бағрикенг одам бўлган. Хитойга қарши олиб қорилган урушлардан бирида у Мансурхоннинг кўзи олдида исломнинг жафоқаша сифатида жон берган (Аллох охирадини обод қилсин).

Қискаси, Мансурхон Хитойга қарши адолатли урушни тугатган, Мўғулистондаги Арисда ўзбек-қозоқлар билан жанг бўлди ва хон енгилди. Мансурхон ҳокимиятининг бош устунларидан бири Сўфи мирзо бекчиқ ўлдирилди. Шундан сўнг Мансурхон Чалиш ва Турфондан нарига қам қилдирилган бўлди. Султон Саидхон вафот этган, у икки марта Оксуга юриш қилди, ҳеч нарсага эришолмай орқасига қайтди. У 950 (1543-1544) йилда вафот этди (Илоҳим Ўзи унга жаннатдан жой ато этсин). Ўшанда унинг муборак ёши олти атрофида эди. Қизилхонлардан, Юнусхондан ташқари ҳеч қим, шу ёшга қадар яшамаган. У 907 (1501-1502) йилда ўн олти ёшида тахтга ўтириб, қирк уч йил подшолик қилди. Қизилхонлардан ҳеч қим шунча йил ҳукмронлик қилмаган. Шундай узок умр ва шундай муштақам ҳокимият мўғул хонларининг бирортасига насиб қилмаган. Унинг ҳаёти бошидан охиригача хайрли ишлар ва тақводорлик билан безанган. Унга яқин одамлардан эшитган эдимки, у ўз вақтининг қадрига бешдан бир қисмини давлат ишларига сарфлаган, қолган вақти Қуръон мутолаасига, намоз ўқишга ва Аллохга сизинишга қетган. Вақтни тақсимлаш мақорати бўйича ҳукмдорлар, ҳатто тариқат аҳли орасида ҳам унга ўхшагани қам топилса қарам. Шубҳасиз, шу ишлари орқасидан унга қана шундай узок умр ва шундай дунёвий бойлик насиб қилганки, бунақасига унинг тоифасидаги бирор қимса эришолмаган. Ишончимиз қомилки, қарам қенг Аллох унинг ёруғ оламдаги ҳаёти қинғари у дунёсини ҳам обод қилади (Илоҳим шундай бўлсин). У ҳаётни жуда зўр қилган, ўткир ақл эгаси бўлган, тинчликни сақлаш, лашқарни қамлаш ва уни бошқариш саноқатини эгаллаган. Унинг табиатида подшолик дабдаларига, хонларча ўзини қатта олиш, тақабурликка мойиллик бўлмаган, ҳатто ақсинча, у оддий бўлишга, ўзини бошқалардан ажратмасликка ҳаракат қилган.

Ўша қайтда яхши қироат қилдирилган бир ҳофиз бўлган экан. У Қуръонни зўр ўзлаштирган, ўша манзилларда қироатни ундан яхши қилдирилган одам бўлмаган; одамлар уни «Ҳофизи мағасак», яъни «Итқивин қори» деб аташган. У табиатан шу даражада бетайин ва бузук одам бўлганки, буни тасвирлашдан тийилган маъқул. Мансурхон ундан Қуръонни ўрганган. Унинг айрим мулозимлари ёлғиз қилишган қайтда хонга ўша ҳофизнинг устозликка қолойик эканлигини айтишган, қунки у беҳад ахлоқсиз нусха, яқинда уни қизил билан қарам иш қилаётганда қўришган. Хоннинг шундай одамга шогирд бўлиши тўғрими?» – дея эътироз қилдирилган. Хон: «Мен ундан Қуръонни ўрганяман, унинг қарамликларини ўрганиш қиятим йўқ» деб қавоб берган.

Буни айтишдан мақсад, Мансурхоннинг қай даражада ҳақиқий мусулмон бўлганлигини қўрсатишдир; у бутун онгли ҳаётини мусулмончилиқка бағишлаган. Ундан икки ўғил – Шоххон ва Мухаммад султон, бир қиз қолган бўлиб, қизини Султон Саидхон ўғли Рашид султонга олиб берган, бу ҳақда иккинчи қитобда сўз қилилади.

Олтмиш олтинчи фасл. Шоххон ибн Мансурхоннинг баёни.

Мансурхон (Аллох гўрини нурафшон килсин) хаётининг сўнгги кунларида катта ўгли Шоххонни хон кўтарди, ўзи эса узлатга кетди. Мансурхоннинг вафотидан сўнг Шоххон тўла мустакилликка эришди ва мана хозир ҳам, яъни 952 (1545-1546) йилда отасининг ўрнида Турфон ва Чалишда хонлик килмокда. Отасининг мулозимлари билан муносабатда, хонлик ишларида ва давлатни бошқаришда у нотўғри йўл тутди. Ўзим ҳам эшитганман, ҳаммага ҳам бу маълум, у нолайик феъл-атвори билан ном чиқарган – буни изохлаш мазкур китоб максадига кирмайди.

Падари бузрукворининг хаётлик чогидаёк у окпадарлик лойи билан муборак номни ва поклик либосини ифлос килди ҳамда такводор отасига рисоладагидек хурмат-иззат кўрсатмади, бу дунёнинг бахт-саодати бўлган солих фарзандлик бурчини адо этмади. Шундок бўлса-да, тарих битувчиларнинг одатлари шундайки, воқеалар канчалик эшлашга нолайик бўлмасин, улар уни тасвирлашдан тийилмайдилар, негаки уларнинг максоди хукмдорларнинг мактовга лойик феъл-атворларини кўрсатиб, ножоиз ишларини четлаб ўтиш эмасдир. Дунё халклари тарихи тўғри сакланмоги учун улар ҳамма нарсани қандай бўлса, шундоклигича ёритиб беришлари лозим.

Келажакда хар бир одам, у юкори табақаданми ёки бошқаданми, бу сатрларни ўкиб, бунинг панд-насихат эканлигини тушуниб, яхши хулқлардан ё бўлмаса ярамас хатти-харакатлардан охир-оқибат нима кутиш мумкинлигини ўзи учун белгилаб олар, нега хар бир шахс ундок ёки бундок тарзда тасвирланганига акли етар. Ва эхтимол, бу панд-насихатларни ўзига қабул қилиб, кишилар уни келажакда эзгу дуолар билан эшлашлари учун яхши амалларга қўл уриб, ёмонликлардан тийилар, иншооллох.

Олтмиш еттинчи фасл. Султон Саидхон ибн Султон Ахмадхон баёни.

Султон Ахмадхоннинг ўн саккизта ўгли бўлган, энг каттаси Мансурхон бўлиб, у ҳақда юкорида тўхталдик. Ундан кейингиси Искандар султон, отасидан сўнг ўз ажали билан ўлган. Ундан сўнг Султон Саидхон келади. Қолган ўн бештасининг хаёти иккинчи китобда ёритилади.

Султон Ахмадхон акаси Султон Махмудхонга мадад бериш учун кетганида Султон Саидхон ўн тўрт ёшда эди. У фарзандлари ичидан факат икки ўглини – Султон Саидхонни ва Бобожок султонни ўзи билан олиб кетди. Хонлар бирга бўлган ўша кунларда Султон Саидхоннинг хаёти падари бузруквори ҳамда саодатманд амакисининг гамхўрликлари остида гоёта бахтиёр кечди. Бу икки хон билан Шохибекхон ўртасида Ахсида жанг бўлгунига қадар шундай давом этди, жанг тафсилотлари юкорида келтирилган эди. Қочаётганда Султон Саидхоннинг бўкса суягига ўк тегиб, суякни жароҳатлайди. У бир пана жойга бекиниб олди.

Хужумлар тўхтаб, одамлар ўз жойларида қарор топгандан кейин уни топиб олишди. Оёғи жароҳатлангани учун уни ҳеч қаёққа олиб боришмади. Бир неча кундан кейин саломатлиги бироз яхшилангач, уни Ахси хокими Шайх Боязид олдига олиб боришди. Шайх Боязид ва унинг укаси Султон Ахмад Танбал хаётларининг баёни иккинчи китобда

келтирилади. Шайх Боязид Султон Саидхонни камокда саклади. Келгуси йили бугдой пишиги махали Шохибекхон яна Фаргонага ва Султон Ахмад Танбал устига юриш килган пайтда Султон Ахмад Танбал билан Шайх Боязид барча ака-укалари билан бирга Шохибек кўлида шахид бўлишди. Шохибекхон Фаргонани эгаллаб олди.

Султон Саидхон Ахсида Шайх Боязид камогида ётган эди. Шохибекхоннинг одамлари Султон Саидхонни камокдан чикариб, Шохибекхон қошига олиб келишди. Шохибекхон Султон Саидхонга худди ўз ўглидек муомала қилиб, унга чин кўнгилдан ачинди ва уни ўзи билан Самаркандга олиб бориб, у ердан лашкар билан бирга Хисорга олиб кетди. Хисравшоҳ Хисор, Кундуз ва Бадахшонни олганда Султон Саидхон Шохибекхон билан бирга эди. Шохибекхон у ердаги ишлардан озод бўлгач, тагин Самаркандга қайтди, у ердан Хоразмга йўл олди. Султон Саидхон бу пайтда ундан қочиб Мўғулистонга кетиб қолди. У Ўзганд йўли билан Еттиқандга етди. Еттиқандда ўша пайтда Султон Махмудхон ўтирарди. Бир муддат катта амакиси ёнида ушланди, аммо Султон Махмудхон феълидаги хокимият ишларига нисбатан пала-партиш муносабатни кўриб Султон Саидхоннинг батамом хафсаласи пир бўлди. У Султон Махмудхондан қочиб, Мўғулистонга укаси Султон Халил султон ёнига кетди, ўша пайтда у киргизлар ҳукмдори эди, тўрт йил Мўғулистонда укаси билан киргизлар орасида яшади. Бу тўрт йил мобайнида Султон Махмудхон, Мансурхон ва бу икки ака-укалар ўртасида кўп воқеалар бўлиб ўтди. Охири шундай бўлдики, Султон Махмудхон мана шу жиянлари туфайли Мўғулистонда қолмай, Шохибекхон ёнига унинг хомийлигидан умид қилиб кетди. Шохибекхон уни Хўжандда қатл этди, бу ҳақда тўхталган эдик.

Султон Махмудхон Шохибек қошига кетганида, бу икки ака-ука Мўғулистонда киргизлар орасида қолишди. Шунда, Мансурхоннинг Чалиш ва Турфондан қўшин тортиб, Мўғулистон киргизларини бўйсундириш учун ака-укалар устига юриш қилгани ҳақидаги хабар етиб келди.

Султон Саидхон билан Султон Халил султон икковлари бутун киргиз ва мўғулларни тўплаб, Чорун Чолак деган ерда бир мустахам жойни танлаб, жангга шай бўлиб туришди. Мансурхон ҳам лашкарини тўплаб етиб келди. Каттик жанг бўлди, охирида Султон Саидхон билан Султон Халил султон мағлуб бўлишди. Мансурхон баёнида айтиб ўтганимиздек, Мансурхон киргизларни Чалишга қўчирди.

Султон Халил султон жанг майдонидан қочиб, бир қанча одамлари билан зора Шохибекхон муруват кўрсатса, деган умидда Фаргонага, амакиси Султон Махмудхон изидан йўлга тушди. У Ахсига келганида Шохибекхоннинг амакиваччаларидан бири Фаргона хокими Жонибек султон уни ўлдирди.

Султон Саидхон жанггоҳдан кетгач, Мўғулистонда харбий қарокчилик (қозокчилик) қилиб юришга қарор қилди, бироқ шундай воқеалар юз бердики, Мўғулистонда қолишнинг иложи бўлмай қолди. У воқеалар иккинчи қитобада шарҳланади, бу ерда қискача тўхталамиз. Султон Саидхон ҳам Андижонга кетишга мажбур бўлди. Қандайдир сабабга қўра у ердан ҳам қочиб, Қобулга, Умаршайх мирзонинг ўгли, аммаваччаси Бобур Подшоҳ ёнига кетди. Бобур Подшоҳ унга катта иззат-икром кўрсатди. Султон Саидхон Қобулда уч йил турди. Шох Исмоил Марвда Шохибекхонни ўлдирганида Бобур Подшоҳ Қобулдан Кундузга йўл олди, Султон Саидхон ҳам у билан бирга Кундузга борди. Бу орада Мухаммад Хайдар мирзонинг ўгли, мазкур «Тарих» муаллифи каминанинг амакиси Саид Мухаммад мирзо Андижонга бостириб қириб, Андижондан Жонибек султонни қувиб қикарди ва Фаргона вилоятини эгаллади. У қилган ишлари ҳақида Бобур Подшоҳга одам юбориб хабар қилди. Бобур Подшоҳ ўз хизматида бўлган мўғул амирлари билан қўшиб

Султон Саидхонни Андижонга юборди. Амаким Саид Мухаммад мирзо уни кутиб олишга шшилди ва ўзи эгаллаган вилоятни унга бутунлай топширди. У кадимги мўгул удумига кўра менинг амакимни рағбатлантирди, яъни ўзига отамерос улусбеги мансабини унга берди.

Ўша кунлари Абобакр мирзо Андижонга юриш килди. Фаргонани эгаллаш иштиёкида у Кошгардаги лашкарини куроллантириб келди. Хон бир ярим минг одами билан Андижондан икки фарсах наридаги Тутлик деган жойда Абобакр мирзони кутиб олди, икки лашкар тўкнашди. Аллох кўмаги билан хон бир ярим минг лашкари билан йигирма минг кишилик лашкар устидан галаба килди.

Каттик жанг бўлиб, кўп кон тўкилди. Шу галабадан сўнг атроф-теваракдаги султонлар Султон Саидхондан кўркиб қолишди. Ўзбек султонлари Фаргона чегарасида, Самарканд ва Тошкандда тўпланишди. Шу воқеадан кейин Бобур Подшоҳ Хисори Шодмонда ўша ўлкаларнинг султонлари билан жанг килди ва галабага эришди. Ўзи етказган мана шу зарба билан у Мовароуннахрдан барча ўзбекларни қувиб чиқарди ва Самарканд тахтига ўтирди. 917 (1511-1512) йилнинг ражаб ойида Султон Саидхон Андижонда қарор топди. Ўша йилнинг эрта баҳорида ўзбеклар иккинчи марта Тошкандга бостириб келишди, Убайдуллохон Бухорога жўнади. Бобур Подшоҳ Убайдуллохонга қарши кўтарилди. Бухоро чегарасида жанг бўлиб, Убайдуллохон зафар қозонди. Бобур Подшоҳ енгилиб, Самаркандга қайтди, оиласи ва керакли юқларини олиб Хисорга қочди. Ўзбеклар тагин галаба килди.

Султон Саидхон Андижонда қолди. Бобур Подшоҳ мадад сўраб Шох Исмоилга мурожаат килди. У Бобурга ёрдам бериш учун амирларидан Мир Нажм Сонийни олти минг кишилик лашкар билан жўнатди. Бобур Подшоҳ уларга кўшилиб Самаркандга йўл олди. Султон Саидхон Андижон тарафдан ўзбекларга қарши кўшин тортиб, Самаркандга йўл олди. Тошканд чегарасида хонга қарши Суюнжикхон турарди. Қолган барча ўзбек хонлари ва султонлари Бобур Подшоҳга қарши бўлиб Самарканд ва Бухорода тўпланишди. Султон Саидхон билан Суюнжикхон ўрталарида Тошканд чегарасида жанг бўлди. Хонда беш минг кишилик, Суюнжикхонда етти минг кишилик лашкар бор эди. Каттик жанг бўлиб, охири Суюнжикхон зафар топди; Султон Саидхон қочиб Андижонга қолди. Шундан кейинрок Бобур Подшоҳ ҳам Бухоро яқинидаги Гиждувонда ўзбек султонларидан енгилиб, Хисорга кетди.

Камина қулингиз, мазкур «Тарих»нинг муаллифи, Бобур Подшоҳдан рухсат олиб, у Мир Нажм Сонийга кўшилган пайтда, Андижонга Султон Саидхоннинг хизматига қелдим, бу Султон Саидхон Суюнжикхондан енгилган пайт эди. Баҳор қелгач, хон Дашти Кипчок хокими Қосимхон олдига борди, – ўша пайтда унинг лашкарининг сони уч юз минг киши бўлган. Қосимхон Султон Саидхонга шундай иззат-иқромлар кўрсатдики, хон буни кўп йиллар эслаб юрди. Хон у ердан қайтгач, мени ўз тенгларим орасида ҳаммадан ортик кўриб, кўрагон – хон қуёви қилди. Бунинг тафсилотлари иккинчи китобда батафсил ёритилади.

920 (1514-1515) йилнинг эрта баҳорида барча машхур ўзбек султонлари тамоми одамлари ҳамда катта лашкарлари билан Андижон сари юзландилар. Хон бу пайтда жанг қилишни маъқул кўрмай, душман лашкари хали Фаргона чегарасига етмай туриб Мўғулистонга қетди. Еттиқандга етганда у машварат уюштирди ва амаким (Абобакр мирзонинг ақаси) Саид Мухаммад мирзонинг саъй-харакатлари ҳамда тўғри маслаҳати тўғриси Кошгарга йўл олди. Кошгарда каттик жанг бўлди, Кошгар лашкари мағлубиятга учраб, Кошгар қалъасига бекиниб олди. Султон Саидхон Янги Хисорга юриш қилди. Уч

ой Янги Хисорни камал килиб турди, охири Янги Хисор халки амаким билан богланиб, калъани топширишди. Кочоклар Абобакр мирзо ёнига Ёркандга келганларида Мирзо ҳам кочишга қарор қилди ва Хўтанга ўтди. Унинг изидан Султон Саидхон ҳам Ёркандга етиб келди ва Абобакр мирзо ортидан қўшин жўнатди. Қўшин уни Тибат тоғларигача қувиб бориб, бехисоб кийим-кечак, бошка буюмлар, хўкиз ҳамда отлар мўгул лашқари қўлига тушди – бу ҳақда иккинчи китобда ҳам тўхталамиз.

Султон Саидхон Кошгар тахтига 920 йилнинг ражаб ойида (1514 йилнинг май-июни) ўтирди.

Ўша кишининг охирида Турфондан Султон Саидхоннинг бир ота-онадан бўлган укаси Эмин Хожа султон келди, у ҳақда ёзган эдик. У барча амирларни Мансурхонни йўқ қилишга ундай бошлади, унинг заифлашиб қолганини айтди, уларга Мансурхоннинг илгари Мўғулистонда қилган душманлик хатти-харакатларини бирма-бир санаб берди. Султон Саидхон унга: «У бизнинг энг катта акамиз. Бизнинг вазирамиз унга бўйсуниш ва хизмат қилишдир, ўша пайтда биз қилишимиз керак бўлган ишларни қилмаганмизки, у бизга адаб ўргатган. Ўша даврларда мен унга нисбатан итоатгўйликни жойига қўймаганман, яхши хизмат қилмаганман, шу боисдан у мени жазолаган. Бунинг учун унга кек сакламаслик керак, аксинча, нотўғри ишларимиз учун узр сўрашимиз лозим», дея насиҳат қилди. Ўтган хатоларининг ўрнини тўлдирмок мақсадида Мансурхонга элчи юбориб узр ва итоатини изхор қилди. Укаси билан ораларида бўлиб ўтган душманликлардан хавфсираб, қўрқиб юрган Мансурхон бу хабарни эшитиб енгил нафас олди, калби қувончга тўлиб, юрагини ховучлаб учрашувга шошилди. Улар Оксув ва Кусан оралигида учрашдилар. Султон Саидхон унинг номига хутба ўқишни ва танга зарб уришни буюрди ва бу билан Мансурхонга тўлик итоатини изхор қилди. Илгари Мансурхоннинг душманлиги туфайли нима бўлган бўлса, буни ўз олийжаноблиги ва итоатгўйлиги билан ювди. Икки бахтиёр ҳукмдорнинг ана шундай инок-иттифокликлари боис мамлакатда шундай осойишталик ва фаровонлик ҳукм сурдики, одамлар ҳеч бир қўрқув ва ташвишни билмай, йўлдошсиз Хитойнинг Қомул шаҳри ва Фаргона вилояти оралигида, озик-овкатсиз ҳам бемалол юраверишди.

Ана шу қелишув йилининг ифодаси учун олимлар ва уларнинг шогирдлари «Икки хурсанд лашқар» сўзларидан тарих туздиларки, ундаги харфлар йигиндисидан ўша йил, яъни 923 (1517) йил қелиб чиқади.

Келгуси йили Мухаммад киргиз Туркистон ва Сайрамга ҳужумлар уюштириб, мусулмонларни талагани сабабли Султон Саидхон исломга жони ачиганидан унинг бу ҳаракатларини ҳақорат деб билиб, Мухаммад киргизга ҳужум қилди ва унинг мусулмонларга қилган ёмонликларини унга ҳамда киргизларга ортиги билан қайтарди. Хон Мухаммад киргизни тутиб қамади ва у ўн беш йил камокда ётди.

928 (1521-1522) йилда Султон Саидхон ўгли Рашид Султонни Мўғулистонга жўнатди ва бутун Мўғулистон ҳамда киргизларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди. Охири шундай бўлдики, мангитларнинг ҳужумлари туфайли ўзбек-козокларнинг Дашти Кипчокда қолишлари мумкин бўлмай қолди ва улар Мўғулистонга кетишди. Улар икки юз минг киши эди, уларга бас қелмокнинг иложи бўлмай, Рашид Султон яна Кошгарга қайтди. Султон Саидхон Бадахшонга юриш қилиб, Бадахшоннинг ярмини ўз тасарруфига олдики, у ҳозиргача Кошгар ҳукуматига қарашлидир. Бунинг тафсилоти жуда узун. Бадахшон улуглари ўртасидаги, аввал айтиб ўтилганидек, Шохбегим билан боғлиқ мерос талашилар туфайли жанжаллар қелиб қикдики, булар «Тарих»нинг иккинчи китобида ёритилади. Хон Бадахшонга икки марта қўшин тортди, бир марта 925 (1519) йилда,

иккинчи марта 936 (1529) йилда. 934 (1527-1528) йилда хон мени Рашид Султон билан бирга Балурга, кофирлар юрти, Бадахшон ва Кашмир ўртасидаги Кофиристонга жўнатди, биз у ерда газавот килиб, галабага эришиб, эсон-омон, сог-саломат кайтиб келдик.

Бундан сўнг бир мунча вақт ўтгач, одамларнинг ичикоралиги, ярамаслиги ва мугомбирлиги оркасида шундай бўлдики, хон мени Рашид султон билан бирга Оксуга жўнатиб, у ердан Эмин Хожа султонни олиб келишни буюрди, юкорида айтиб ўтилганидек, илгари Оксув унга берилган эди. Оксув Абобакр мирзо томонидан 909 (1503-1504) йилда босиб олингандан бошлаб то 923 (1517) йилгача вайрон холида ётган эди, Эмин Хожа султон уни обод килди. Биз Эмин Хожа султонни одамлари билан у ердан Кошгарга кўчирдик. Мен Рашид султонни Оксувда колдириб, унинг харбий ишларини, кўл остидагилар билан муомаласини изга тушириб, хоннинг хизматига кайтиб келдим. Эмин Хожа султонни Хиндистонга юборган эдилар, Хиндистонда ўз ажали билан ўлди.

938 (1531-1532) йилда Султон Саидхон кофирлар юрти Тибатга газавотга жўнади. У мени у ёкка олдинроқ жўнатди, Тибатнинг айрим калъаларини олдим, хон изимдан етиб келгунига қадар Тибатнинг кўплаб вилоятларини эгаллаган эдим. Иккала лашкар бирлашгач, беш минг киши бўлди. Бутун Тибатда киши ичида беш минг кишини тўйдирдиш имкони йўқ эди. Шунда хон мени Исқандар султонга кўшиб, тўрт минг киши билан Кашмирга жўнатишни маъкул кўрди. Хоннинг ўзи Тибат билан Балур оралигидаги Балти вилоятига йўл олди. Хон кишда Балтида газавот билан машгул бўлиб, кўклам яна Тибатга кайтди.

Ўша кишда мен Кашмирда бўлдим, киши охираганда жанг бўлди, меҳрибон Аллох менга галаба ато килди. Бутун Кашмир лашкари ва Кашмир улуглари йўқ килинди, Кашмирни эгаллаш масаласи хал бўлган эди, аммо, одатлари бирор ишни бузишдан иборат бўлган ичикора одамлар туфайли тўлик эгаллаш имкони бўлмади, Кашмир хокимияти билан сулх тузилди. Кашмир хукмдори Мухаммад шохнинг кизини Исқандар султонга унаштиришди, Султон Саидхоннинг номига хутба ўкилиб, танга зарб килинди. Кашмир молини қанча бўлса йигиб, ўша йили баҳорда Тибатга хоннинг хизматига келдим. Хон менга кўплаб илтифот, шохона иззат-икромлар кўрсатди, мени Хитой ва Тибат оралигидаги Урсанг деган жойга жўнатиб, ўзи Кошгарга йўл олди.

Хон Тибатга келгандан кейин унда бошланган нафас қисиш касали натижасида нимжон бўлиб қолди. Тибатда бўлган даврида тузалмади, аммо нима килиб бўлса ҳам у бу йўлни ўтиши керак эди. Нафас бўғиладиган жойга етганда ана шу нафас қисиш дарди дастидан руҳи абадиятга парвоз килди, 939 (июн-июл 1533) йил эди. Бу ходиса «Тарих»нинг иккинчи китобида муфассал баён қилинади.

Олтмиш саккизинчи фасл. Султон Саидхоннинг барча фазилату яхши хислатлари баёни.

Султон Саидхон олийжаноб, саодатманд, улуг, хотиржамлик улашувчи, яхши хулқ-атвору хилма-хил фазилатлар ила безанган хукмдор эди. У Аллох висолига дохил бўлган пайтда унинг муборак ёши қирк саккиз атрофида эди. Унинг хайрли ишларида кўз илғаши мумкин бўлган камчилик йўқ эди. Гоятда илтифотли, хушсухбат эди, ўзбекча гапирадими,

форсчами, бехад чиройли сўзларди. Бирор одамга мурожаат килмокчи бўлса, олдин жилмаярди. У хамиша кувнок, меҳрибон, багрикенг эди. Масалан, аллакандай Максуд Али деган одам жанг пайтида уни чап елкасидан ўк отиб ярадор килган, хон икки йил азоб чекиб, халокатга якин колганди. Шунда хон тўшакда ётганида ўша Максуд Алини тутиб, хон ундан ўчини олсин, дея унинг олдига олиб келишади. Хон бўлса уни сийлаб, тўнини унга совга килади, холбуки, ўзининг бундан бошка тўни йўк эди, ўз сухбатига уни муяссар килади. «Зерикиб ўтирган эдим, келганинг яхши бўлди» дейди хон. У умрининг охиригача унга шундай хушмуомалада бўлди. Шундай ва шунга ўхшаш ишлар унинг хаётида кўп бўлган, улар хакида иккинчи китобда тўхталамиз.

Унинг сахийлиги таърифга сигмайди. Мен унинг хизматида йигирма тўрт йил бўлдим. Султон Саидхон бор нарсани сахийларча улашганидан омборларда ҳеч нарса колмас, хон ошхонаси бўм-бўш бўларди, ўзи эса харамда овкатланарди. Шундан кўриниб турибдики, ўз тасарруфидаги жойлардан тушган даромад хатто совга-саломга етмасди. Баходирликда тенги йўк эди. Масалан, бир куни унинг ёнида эдим, унинг ўзи биринчи бўлиб душманга хамла килди, бунинг баёни иккинчи китобда келади.

Мерганликда мўгул, ўзбек, чигатойдан олдин хам, кейин хам унга тенг келадигани йўк эди. Камина неча бор гувоҳ бўлганман, кийик овида хам, куён ёки бошка жонзот овида хам етти-саккиз ўкни бирданига бехато жўнатарди. Мўгулистонда киргизлар ёки бошкалар билан бўлган жангларда отган ўклари ўша кавмлар орасида машхур эди. Олийжанобликда хонга ўхшаган одамларни мен кам учратганман. Бир куни Андижонга бир нусха хонга суикасд килмок учун келиб, кулай вазият тополмай охири отхонадан хоннинг отини ўгирлаб кетди. Йўлда уни от билан ушлаб олишиб, хон қошига олиб келишади. Унинг ўзи хонга шундай дейди: «Мен бу ерга аник максад билан келган эдим, аммо имкон тополмадим. Шунда мен «кел, хоннинг отхонасидан унинг хос отини олиб кетай, шу билан нимадир килган бўламанку ахир, дедим». Хамма уни ўлдириш керак, деган фикрни айтади, бироқ хон каминага деди: «Уни мулозимларингга топшир, улар уни кўриклашсин, нима қарорга келишса, ўшани ижро қилишсин». Одамлар таркалишгач, хон менга деди: «Раҳмдил Аллох мени шу нусханинг ёмон ниятидан асрагани эвазига шу отни унга бергин-да, мулозимларинг қўлига топшир, улар уни қароргоҳдан олиб чикиб, узокрокка олиб боришсин-да, озод қилиб юборишсин. Харкалай одамлар, шўрлик ўз максadini амалга оширипти, деб ўйлашади ва у ўз авлодлари олдида уятга колмайди». Билимдонликда мен унга ўхшаган кишини умримда кўрмаганман, борди-ю унинг қўлига саводсизларча, ажи-бужи қилиб ёзилган хат тушиб колса хам, шеърми ёки насрда ёзилганми, фарқи йўк, тутилмай ўқирди, кишининг назарида ўша хатни у гўё ёддан биларди. Насталик хатида чиройли ёзарди, имлоси форсийда хам, туркийда хам, арабийда хам тўгри ва бекаму кўст эди. У туркийда чиройли қилиб иншо тузишда беназир эди, бунақаси кўплаб билимдонларнинг қўлидан келмасди. Унингдек шеър битиш махоратига эга одамларни кам кўрганман. У ўйлаб ўтирмасдан бадиха шеър айтарди, йигинлар ва сухбатлар пайтида олдидаги қандай девонни очишмасин, ўша шеърларнинг исталган вазни ва кофиясига мослаб, бирданига шеър тўкиб ташларди. Хон айтган шеърини бир-икки марта ўқирди, шу жараёнда ҳар бир одам уни эслаб коларди ва бировнинг уни ёзиб олишига йўл қўймасди.

Хон йигинлар пайтида тўкиган бадихани мен эслаб колганман, қуйида улардан айрим байтларни келтираман:

Кайси гулшаннинг юзингдек бир гули раъноси бор,
Кайси гулнинг бир манингдек булбули шайдоси бор.

Хур бирла жаннатул маъвони кўнглум найласун,
Ёрнинг кўйида юз минг жаннат ул маъвоси бор.

Юзи узра кокилу, зулфин паришон кўргали
Эй Саид, ошуфта кўнглумнинг ажаб савдоси бор.

Мана бу хам хон битган байтлар:
Шукрилиллох, холатим зохир бўлубдур ёрга
Эмди ёр оллида ўзни кўрсатай агёрга.
Сайр учун кирса гулистон ичра ул сарви равон
Банда бўлсун сарви озод ул каду рафторга.
Хар сабох кон йигласам айб айламанг ман зорни,
Бас кела олмам нетай бу дийдаи хунборга.

Назм:

Аҳд килдингки вафо килгайсан,
Йўкки, жонимга жафо килгайсан.
Отма сен гамза ўки бирла мени,
Кўркадурманки хато килгайсен.
Манга дерсанки вафо килгумдир
Элга килгонча манго килгайсен.

Тасвир чўзилиб кетмаслиги учун шулар билан чекланамиз.

Бир кунни мен хондан форсийда бадиха айтишини илтимос килдим. Каттик
сўрайверганимиздан кейин хон Хожа Хасаннинг шу ерда турган девонини очишни
буюрди. Очган эдим, бир газал чикди, матлаи мана будир:

Эй зи сар то бакадам жони каси.

(Эй сан, бошдин оёк элга жонсан)

Йигинда хозир бўлган одамлар хам бадихагўйлик кила бошлашди. Хон шундай байт
тўкиди:

Чанд гўйики, бигў жони каси?

Рост гўямки, туи хони касе

(Неча дерсен: «Айт, кимнинг жонисан?»)

Рост сўзлай: «Ўзинг биров хонисан»).

Тўгриси, хон шу байтдан бошка форсийда ҳеч нарса тўкимаган бўлса керак, мана шу
синов байтидан хам унинг нечоглик иктидор эгаси бўлганлиги кўриниб турипти. Мусика
асбобларидан уд, хушоханг дутор, сетор, чорттор, гижжакни яхши чаларди. Хаммасидан
хам чортторни зўр чаларди. У суяк ўймакорлиги устаси эди, ажойиб ўқлар ясарди.

Чармдан енг ва лочинларнинг бошига калпок тикишни хам койиллатарди, ов кушларини
парвариш килишни, турли овларни ташкил килишни хам яхши тушунарди. У бу ишда беҳад
жонбозлик кўрсатар ва бу сохадаги билимини ўз фазилатлари ичида энг афзали деб
биларди.

У хаётининг дастлабки даврида бегам, кўркмас, ишратпараст, кувнок, майхўр, эхтиросли
киши бўлган, рамазондан ташкари пайтларда бир соат хам майсиз туролмаган; ўша
пайтларда у хушёрлик нималигини билмаган. Унинг муборак ёши ўттиз еттига етганда, бу
928 (1521-1522) йил эди, ўтмишидан тавба килиб, такводорлик йўлини тутди.

Иккинчи китобни ёзаётганимда, хоннинг тавба килгани ва ўша йил хакида гап кетганда
миямга ўша йилни билдирувчи сўзлар келди ва мен уни ёзиб кўйдим. Бул шундан

иборатки, 928 (1521-1522) йилда хон майхўрликни ташлайди-ю, аммо бошка мумкин бўлмаган одатларини ташламайди, шунинг учун унинг тавбаси мукамал бўлмайди. «Аллох олдида соф кўнгил билан тавба килинг» (16.8) деган Куръон оятидаги сўзлар «тавба» сўзи билан бирга охириги «бо» ва «хо» харфлари олиб ташланса, абжад ҳисобида 928 йил чиқади.

Хожа Хованд Махмуд номи билан машхур муршидлар пешвоси Хожа Бахоуддин Махмуд Кошгарга келганда хон ўз ихтиёрини унга топширди ва бузрукворнинг мулозамати давлатига ҳамда маслагига кириш шарафига мушарраф бўлди. Илк тавбасидан кейин етти йил ўтгач, номумкин ишлардан тавба килди ва энди унинг тавбаси мукамал бўлди. Куръоннинг эслатиб ўтилган оятидаги харфлар йигиндиси энди тўлик ўша йилни билдиради.

У Хожагон тасаввуф тарикатининг рухий покланиш йўлига киргач, хамиша адолат ва суннат тарикати йўлидан борди. Унинг гўзал ахлокий сифатлари ва олийжаноб ишлари шу даражада эдики, эҳтимол, унганча ўтган хонларда, Увайсхондан ташкари, ҳеч кимда бундай фазилатлар бўлмагандир (тагин ҳам Аллох билади). Унинг табаррук ҳаётини мукамал билишни истаган киши иккинчи китобга мурожаат килсин.

Олтмиш тўққизинчи фасл. Султон Саидхон ўгли Абдурашидхон Гозининг баёни.

Хозир, 953 (1546-1547) йилда хонлик тахтида Султон Саидхон хазрати олийларининг вориси, унинг шавкатли ўгли Абдурашидхон ўтирган даврда факир банда Мухаммад Хайдар мазкур «Тарих»ни унга багишлаб, бунинг зарварагини унинг муборак номи билан безадим.

«Тарих»ни мўгул хонларидан биринчи бўлиб исломни қабул қилиш шарафига муяссар бўлган Туглук Темурхон баёнидан бошлаб Юнусхонгача ишончли одамлардан эшитганларимни ёздим, битикларимга ёлгон аралашмаслиги учун шубхали маълумотларни келтирмадим. Олийжаноб инсон Юнусхондан бошлаб Султон Саидхон фаолиятининг якун топишигача бўлган воқеалар иккинчи китобдан ўрин олган. Бу ерда эса, анча-мунча изоҳлар билан нима зикр этилган бўлса, тасвир чўзилиб кетмаслиги учун қисқаликка ҳаракат қилдик, муфассал баён иккинчи китобга ўтказилган. Бирок Абдурашидхон ҳаётининг баёни иккинчи китобда йўқ, шу боисдан у ҳақда бу ерда муфассал тўхталишни маъқул топдик.

Султон Саидхон укаси Султон Халил султон билан Мўғулистонда эканлигида у ерга Мансурхон ҳам келди. Чорун Чолакда жанг бўлиб, унда икки ака-ука енгилди ва қочиб кетишди. Мағлубиятдан кейин уларнинг Мўғулистонда қолишлари мумкин бўлмай қолди ва Андижонга кетишга мажбур бўлишди. У ерда хон камалди, кейин қочиб Кобулга, тоғаваччаси Бобур Подшоҳ ёнига борди, бу ҳақда иккинчи китобда тўлик маълумот берилади. Абдурашидхоннинг онаси оддий одамлар авлодидан бўлиб, хоннинг хизматини қилсин деб уни хонга олиб беришади, ўша пайтда у хон ёнида эди. Хонни Андижонда қамаб, ўзбеклар уни хондан ажратишди, ўшанда у мана шу Абдурашидхонга етти ойлик хомиладор эди. Хон Кобулга кетиб, Бобур Подшоҳга қўшилган пайтда, ўша хизматкор аёл ўғил тукканини хабар қилишди. Хон хабарни Подшоҳга билдирди, у «Унга Абдурашид деб исм қўй, чунки бу Султон Саид исми билан охангдош» деб маслаҳат берди. Шундай қилиб, шавкатли «Абдурашидхон» исмини Бобур Подшоҳ қўйди, бу ҳақиқатдан ҳам Худо

ярлакаган исм бўлди ва у отасининг вориси бўлди.

Амаким Саид Мухаммад мирзо Фаргона вилоятида ўзбек Жонибек султонга карши урушиб, вилоятни ўзбеклардан тозалаб, Кундузга, Бобур Подшоҳнинг олдига киши юборди, Подшоҳ Султон Саидхонни жўнатди. Абдурашидхон ўзбеклар кўлида эди, у амакимнинг ўша уруши пайтида озод килинди ва падари бузрукворига кўшилди. Менинг опам Хабиба Султон Хониш Самарканддан келгач, хон унга уйланди ва Абдурашидхонни унга топширди. У боланинг тарбиясини ўз кўлига олиб, унга оналик меҳрини берди. Мир Гўри барлосни Абдурашиднинг отабеги килишди. Ўшанда у уч ёшда эди. Икки йилдан кейин Гўри барлос ўлди ва мўгуллар удумига кўра хон отабегиликни унинг амакиси Али Мирак барлосга топширди. Абдурашид султоннинг отабегилиги мансаби Али Мирак барлосга, унга таълим бериш эса Мавлоно Мухаммад Шерозийга юкланди. Бу ўта фозил, олийҳиммат киши бўлиб, ўзининг бутун онгли хаётини мўгул хоконлари хизматига бағишлаган эди. Мавлоно Мухаммад Шерозий садр лар бошлиги эди; Султон Саидхон саройида унинг таъсири кучли эди. Аслида Рашид султоннинг отабеги мана шу Мавлоно эди, Али Мирак барлоснинг эса, отабегилик номидан бўлак унга ҳеч бир алоқаси йўқ эди. Рашид султон 915 (1509-1510) йилда тугилган бўлиб, 928 (1521-1522) йилда, ўн уч ёшга тўлганда, хон уни Мўгулистонга жўнатди. Бунинг тарихи мана бундай: Султон Халил султоннинг ўгли Бобо султон, Жонибек султон Ахсида Султон Халил султонни ўлдирган вақтда, бу ҳақда айтиб ўтган эдик, худди Рашид султон сингари Жонибек султон саройида асирда, хали эмизикли бола эди. Фаргона озод килинганда у хонга кўшилди. Шу жиянини хон ўз ўғилларидан ҳам яхшироқ кўрар эди ва уни илгари Султон Саидхон жаноби олийларига катта хизматлар қилган Хожа Али баходирга топширди ва Хожа Али баходурга Бобо султоннинг отабегилиги мансабини берди.

Хожа Али баходир мўгул эди. У узок вақт Мўгулистонда яшаган, уни беҳад севар ва хамиша Мўгулистонда бўлишни истарди. Шу сабабдан у хондан Бобо султонга Мўгулистонни ва киргизларни беришни сўрайди, Бобо султонни Мўгулистонга олиб кетиб, киргизлар ва Мўгулистон ишини бошқараман, дейди. Хон рози бўлиб, бунга рухсат бермокчи бўлди. Лекин амаким, гарчи Бобо султон унга куёв бўлса-да, хушмуомалалик чегарасидан ўтмасдан бу ишга рози бўлмади. У хонга: «Мўгуллар хамиша Мўгулистонга интилиб туришади. Агар Бобо султон Мўгулистонда ўрнашиб олса, ҳамма мўгуллар у ёкка кетишни истаб қолишади. Агар буни манъ қилсангиз, Бобо султон хафа бўлади, каршилиқ қилмасангиз, одамларнинг Мўгулистонга кетиши сизга ёкмайди. Бунинг оқибатида ўрталарингда хафачилиқ келиб чиқади, натижада, катта кийинчиликлар юз беради. Аксинча, агар сиз Рашид султонни юборсангиз, у сизнинг ўглингиз, у билан канча одам кетсаям, сизга ёмон бўлмайди. Агар ёмон бўладиган бўлса, кетишларини манъ қилиб кўяверасиз, бундан ўглингиз хафа бўлмайди. Гарчи Рашид султон хали ёш бўлса-да, ишнинг фойдаси учун уни Мўгулистонга юборса бўлаверади» деди. Бошқа бирор киши бу фикрни маъқулламади, айникса, Мирзо Али Тогай бутунлай Бобо Султон тарафида бўлди.

Шу орада Хожа Али баходир ўз ажали билан вафот этди ва Бобо султоннинг кетиши узил-кесил йўкка чикди. Хон ҳам масалани Рашид султон фойдасига ҳал қилди. Бирок бу ишни қандай ташкил қилиш ҳақида тинмай маслаҳат қилишарди. Амаким Рашид султоннинг ишини илгарига силжитишга уринар, бунга кўп саъй-ҳаракат қиларди. У хонга шундай деди: «Мана бундай қилайлик: анчадан бери камокда ётган Мухаммад киргизни озод қилайлик, мўгул улуси ичидан Мўгулистонга кетишни хоҳловчиларни ҳамда кўю-моли кўп бўлганларини ажратиб олайлик-да, хурмат-эътиборли амирлар

бошчилигида жўнатайлик». Охири хонга ҳам амакимнинг фикри маъкул бўлиб, худди айтилгандек килди. У Мирзо Али Тогайни бош амир килди, Мухаммад киргизни киргизларга бош килиб кўйди-да, жўнатди.

Ўша кунлари Али Мирак барлос ўлди. Мухаммади ибн Али Мирак барлос меросхўр сифатида Рашид султон хизматида кирди ва бирга Мўғулистонга кетди. Кискаси, амакимнинг саъй-харакатлари билан хон Рашид султонга ўз хонлик мол-мулкининг учдан бирини – одам, аскар, пул, чодирларни бериб, Мўғулистонга жўнатди. Жўнаш пайтида хон барча курол-аслахаларни саройга келтиришни буюрди ва менга: «Унинг киличи ва ўқдонини сиз белига боғланг-да, отга ўтказинг; бу унга ок фотиха бўлсин ва харбий ишларда у сизнинг шогирдингиз бўлсин» деди. Факир банда бу топширикни бажардим. Хон ўрnidан туриб, фотиха ўкиди ва бир неча бор такрорлади: «Эсингда бўлсин, белинга биринчи килични Мирзо Хайдар боғлаганини унутма, сен унинг шогирди бўлдинг. Агар сендан биров, сен харбий ишда кимнинг шогирдисан, деб сўраса, сен нима деб жавоб берасан?». Рашид султон жавоб берди: «Мен фалончининг шогирдиман» дейман. Хон: «У эса менинг шогирдим» деди. Шу сўзлар бир неча бор такрорлангач, хон фотиха бериб уни жўнатди. Рашид султон Мўғулистонга келгач, Мухаммад киргиз бутун киргизларни тўплаб, Мўғулистонни ўзига бўйсундирди. Ўша пайтда Мўғулистонда лашкар кўпайди, буни тўлик ёритсак, тасвир чўзилиб кетади. Кискаси, ўзбек-козокларнинг хужумлари ва киргизларнинг душманликлари туфайли Рашид султон бутун мулозимлари билан Кошгарга кайтди.

Айни ўша пайтда Бобо султон ва Шох Мухаммад султон билан боғлик воқеалар бўлиб ўтдики, булар иккинчи китобда ёритилади. Бу воқеаларга Мухаммади барлос ҳам алоқадор эди. Шох Мухаммад султоннинг меросхўрлари конга кон билан касос олиш учун уни хондан талаб килишди, бироқ амаким билан мен бунга каршилиқ килдик.

Шундай килиб, 934 (1527-1528) йилнинг кишида хон мен факир бандани Рашид султон билан бирга Балурга юборди. Факир банда у билан Балурга бориб, у ердаги лашкарнинг ишларини илгарига силжитдим. Ўшанда Рашид султон ўн саккиз ёшда эди ва унинг ёнида бирорта яхши тарбия кўрган одам йўқ эди, у кандай суҳбатлашиш, одамлар билан кандай муомала килишни билмасди. Аксинча, унинг ёнида Мухаммади бошлик бир тўда одамлар бор эдики, уларнинг сурати одам, сийрати молдан баттар эди. Мана шундай хайвонсифат одамлардан нимани ҳам ўрганиб бўларди? Мен у қадар қобилятли бўлмасам-да, харкалай ўша тўдадаги одамлардан анча қобилятлироқ эдим. Биз Рашид султон билан анча яқин алоқада эдик, мен Шох Мухаммад султон ва Бобо султонларга бўлган меҳр-мухаббатимни тўлик Рашид султонга кўчирган эдим. Анча муддатдан кейин хон хузурига кайтиб келганимизда хон ўглининг тамоман ўзгарганини кўрди. Бир неча марта Рашид султоннинг хузурига ҳам, у бўлмаган пайтда ҳам у менга: «Биз сиздан гоётда миннатдоримиз, сиз Рашид султонни бизга ўгил килиб етиштирдингиз – бу юришда у кўп галабаларни кўлга киритди. Аллоҳга шукур, у менинг кўнглимдаги даражага етиб қолди».

Бу орада Эмин Хожанинг Оксувдаги душманлик харакатлари хақида хабар келиб қолди. Амаким билан мен уларни қанча бартараф килишга уринмайлик, ҳеч иш чиқмади. Бу воқеалар ҳамда Мирзо Али Тогайнинг хийла-найранглари баёни иккинчи китобда келади. Охири мени Рашид султон билан бирга Оксувга юборишди. Оксувга етганимизда одамлар бизнинг истикболимизга чиқишди, Эмин Хожа султон хон олдида кетди. Мен Оксувда олти ой бўлдим, лашкар ҳамда Оксув халқи ишларини тартибга келтирдим. Бундан илгари хон бир қуни Мўғулистонда бодом еб ўтирган эди, муборак тишларида бир

бодомни чаккан эди, ундан эгиз магиз чикди.

Хон Рашид султонни ва мени чакириб, хар биримизга биттадан магиз бериб айтди: «Муайян одат ва яхши коида борки, агар икки одам дўстлашишни хохлашса, улар битта бодомнинг эгиз магизини биттадан ейишлари керак ва улар бир-бирлари билан дўст бўлишади. Бунинг маъноси шуки, бир пўстлок ичидаги эгиз магизга ўхшаб улар бир-бирларидан ажралишмайди, айрича иш килишмайди. Эгиз эканлиги ташкаридан билинмайди, худди битта нарсадек қабул килинади. Сизлар ҳам шундай дўст бўлинглар, деган ниятда мен сизларга эгиз магизни ейишни буюрдим». Иккаламиз ҳам одат бўйича тиз чўкиб ерни ўпдик ва бир-биримизга от совга килдик. Бу хикояни айтишдан максад шуки, биз Оксуда бўлганимизда орамиздаги гўзал муносабатлар – дўстлик, хамжихатлик, меҳр-мухаббат, ишонч шу даражага етдики, бундан ортиги тасаввурга сигмасди. Дўстлик тантанали ваъдалар билан мустахкамланган эди. Бу дўстлик ва хамжихатликни тавсиф этсак, бунакасини кўрмаган ўқувчи, ростдан ҳам буни муболагага йўйиши мумкин.

Кискаси, олти ойдан сўнг юз орзу-умидлар билан ажралишдик, мен хон хизматига йўл олдим. Хайрлашув пайтида газал ўқидим – мана унинг тўрт байти:

Зи кўи ту ба дарду гам меравем,

Жудо аз ту ба сад алам меравем.

Ту хамтои Лайли ба хусниву мо

Ба Мажнун кадам бар кадам меравем.

Нагўйки, танхо ту чун мерави?

Гамат хамрахамасту бахам меравем.

Мухити карам шох Абдурашид

Ки з-ў гарки бахри карам меравем.

Таржимаси:

Сенинг даргохингдан дард-гамда кетдим,

Сендан жудоликдан аламда кетдим.

Лайлидай гўзалсан хусн бобида,

Саргардон Мажнундай кадамда кетдим.

Демагил: «Ёп-ёлгиз қандай кетасан?»

Йўлдош: менга меҳринг – шу гамда кетдим.

Мархамат денгизи шох Абдурашид,

Саховатга чўмиб, карамда кетдим.

Мен хон хизматига мушарраф бўлганимдан сўнг, бир йил ўтгач, хон Тибат газотига жўнади, мени у ёкка олдинрок жўнатди. Хон изимдан етиб келганида мен Тибатнинг баъзи вилоятларидаги ишларни тартибга солиб улгурган эдим. Тибатда беш минг лашкар тўпланди. Бу беш минг лашкар Тибатга сигмай, мен хоннинг ўгли, Рашид султоннинг укаси Искандар султон билан Кашмирга кетдик. Ўша кишни Кашмирда ўтказдим, бахорда эса хон хизматига келдим – бу ҳақда тўхталдик, такрорлашга ҳожат йўқ.

Хуллас, мен хон билан Тибатда учрашишга муяссар бўлганимда хон Ёркандга йўл олди ва мени Урсанга, мажусийларнинг бутхонасини вайрон килишга юборди. Тўрт ойни йўлда ўтказдим, хон эса қайтишда йўлда оламдан ўтипди. Хон хизматидаги амирлар Рашид султонга чопар юбориб, воқеани хабар килишган. Амакимга ҳам бунинг хабарини юборишган ва у қабр тепасига келиб, мотам расм-русумларини бажарган.

940 йил муҳаррам ойининг 10 кунда (1533 йил 1 август) Рашид султон етиб келган.

Амаким дод солиб, унинг истикболига чиккан, у амакимни шу жойда ўлдирган. Амакимга

кўшиб унинг кўкалдоши Али Саидни ҳам шахид қилган. Уларнинг шахид бўлиши «катала фи-л мухаррам» («мухаррам ойида икки киши катли») сўзларида акс этганки, бундаги харфлар йигиндиси ўша йил ва ойни билдиради.

Хукмдорлар фахрланадиган фазилатлар, яъни мурувват ва футувват ахлида шундай коида борки, агар бирорта одам уларга қачондир, қандайдир яхшилик қилган бўлса, улар ўша яхшиликка албатта инъом-эхсон билан жавоб қайтарадилар. Амаким – Юнусхоннинг жияни – Увайсхоннинг ўгли, унинг мўгул улуси султонлари саройидаги хизмати ота-боболаридан ўтиб келган, иккинчи китобда улусбеги мансабининг мохияти баён қилинади. Амаким Рашидхоннинг отасининг энг яқин одамларидан эди, унда бўлган ҳуқуқ ҳеч қимда йўқ эди. У Султон Саидхоннинг хизматида юриб, унга кўп яхшиликлар қилган. Биринчиси – Андижоннинг эгалланиши – бу хон хокимиятининг асоси бўлган. Иккинчиси – хонни Кошгарга олиб келиши, унинг саъй-харакатисиз хон Кошгар хақида ўйламасди ҳам. Шунга ўхшаш кўп ишлар қилган. Хон ундан миннатдор эди, у кўп марта амакимнинг хизматларини санаб ўтар ва шунга яраша эътибор кўрсатарди. Борди-ю, амаким Рашидхонга ҳеч бир яхшилик қилмасдан, аксинча, ёмонлик қилган тақдирда ҳам қуйидаги ҳолат уни кечириб сабаб бўлиши мумкин эди: амакимнинг Андижонга юриш қилиши Рашидхоннинг ўзбеклар кўлидан озод бўлишига сабабчи бўлган эди, Рашидхоннинг Мўғулистонга кетиши ва натижада подшоҳлик мартабасига кўтарилишининг бошланиши ҳам амаким тўғрисида бўлган эди. Агар Мирзо Али Тоғай билан Хожа Али баходирнинг маслаҳатлари бўйича иш қилинганда эди, Рашид султон ўрнида Бобо султон бўларди. Рашидхон ишларининг равақати учун амаким хамиша жонбозлик кўрсатарди. Гарчи Эмин Хожа султон унинг қуёви бўлса-да, Эмин Хожа султондан бешта набираси бўлса-да, Эмин Хожа султон ўрнида Рашид султон бўлишини, Эмин Хожа султонни ўз холига ташлаб қўйишни лозим топганларида амаким бунга ҳеч бир қаршилик кўрсатмаган, ҳатто бу ишга ўзи бош-кош бўлган. Ҳозир унинг хизматларини санаб ўтириш пайти эмас, албатта. Шуларнинг барчасини унутиб, беғуноҳ одамни ўлдириш – ақлга сизмайдиغان иш! Яхшиси шу билан чекланиб варақларни ёпган маъқул. Ҳақ субхонаху ва таоло нимани хоҳласа ўша бўлади, ишларни хайрли йўлга буриш ҳам унинг измида. Зеро, Куръон оятида ҳам: «Албатта биз Аллохнинг бандаларимиз ва албатта биз У зотга қайтгучимиздир» (2.151) дейилган.

Хаммадан хайратланарлиси шуки, Рашид султонни алдаган ана ўша иккиюзламачиларнинг мартабаларини оширишди. Кискаси, Мирзо Али Тоғайни амакимнинг ўрнига тайинлаб, Кошгарга юборишди. У Кошгарга бориб, бир зум ҳам кечиктирмай амакимнинг зурриётларини қилиб ташлашга киришди. Шайх Саид Козуронийнинг «Сийар ан-наби» (Пайгамбар ҳаёти) асарига ёзилган, Бадр ёнидаги жангда қурайш қабиласи сардорларидан етмиш киши асирга тушишган. Қурайшлар Маккадан совға-саломлар келтиришиб, шунинг эвазига асирларни озод қилишган. Аби-л-Осс (Аллох ундан рози бўлсин) ҳам совғалар келтирган. Ана шу Аби-л-Оссга пайгамбаримиз Мухаммад (с.а.в) хали пайгамбар бўлмай туриб кизини беришга ваъда берган экан. Аби-л-Осс бўлса, Мухаммад Мустафо (с.а.в) пайгамбар бўлганларидан кейин ҳам исломни қабул қилмаган экан. Пайгамбаримиз унга назар ташлаганларида, унинг назари Аби-л-Осснинг қалбини қоғирлик занглиридан тозалаган ва у асхобларга қараб: «Қалбимда ислом қарор топди. Мен Маккага бораман, кейин қайтиб келиб исломга иймон қилтираман» деди. Асхоблар айтишдики: «Исломга ҳозир иймон қилтирмоқ керак, чунки бу дунё учун ҳам фойдалидир, сен асирларни сотиб олиш учун олиб келган қатта нарсаларнинг Яратганнинг ва унинг расулининг изни билан қабул

бўлади». Аби-л-Осс: «Харканча кабул бўлганида ҳам ишни хиёнатдан бошлаган мусулмон мусулмон эмас» деб жавоб берди. Аби-л-Осс Маккага бориб, одамларнинг омонатлари бор эди, уларни эгаларига топшириб, кейин, тўпланганларга қараб: «Бирор кишидан менинг қарзим борми?» деди. Хамма бир овоздан: «Барча қарзларингни тўладинг, сенда ҳеч нарсамиз қолмади» деди. Шунда у (Аллох уни ўз раҳматига олсин)ошқора исломга иймон келтирди ва Мадинага, расули Акрам ёнига шошилди. Пайгамбаримиз аввалги аҳдига кўра Зайнабни унинг уйига жўнатди. Қиссадан хисса шуки, Рашидхон ҳукмронлигининг аввали ноҳақ қон тўкиш ва бағрикенгликнинг етишмаслиги билан бошланди. Назм:

Қалби қок оқилу одил, донишманд

Одамнинг кўзгудек тасавурида:

Тўқилган томчи қон эвази бўлмас

Бўлса жаҳон зари тасарруфида.

Содик инсонларни қатл қилгандан сўнг Рашидхон хонлик тахтига, ҳоконлик маснадига эга бўлди.

Саидхоннинг ўлими ҳақидаги хабар Мансурхонга етгач, у Оксуга жўнади. Рашидхон улуг амакисига қарши рўпара бўлди. Мансурхон кўзлаган манзилига етмай ортига қайтди. Рашидхон ҳам ўз салтанати қароргоҳига қайтди. Шу аҳвол Мансурхон томонидан тагин такрорланди, Рашидхон ҳам унга иккинчи бор қарши чиқди ва эсон-омон қайтиб келди.

Амаким сабабсиз-несиз ўлдирилгандан кейин одамлар ҳавотир оладиган бўлиб, хон амирлари унга хизмат қилишдан қўриқиб қолишди. Мирзо Али Тоғай Қойир Тегинга қочиб кетди ва шоир айтганидек:

Эрқак атаниб ишинг айёр хотин сингари,

Яхшиларни тугатиб ўрнин олмакчи бўлдинг.

Сен, эй жирқанч ва ифлос ҳамда аянчли гаддор

Яхшилар кетди, сен ҳам ортидан йўлдош бўлгунг.

Мирзо Али Тоғай ифлос шайтондек қочиб кетгач, хоннинг қолган амирлари ўзаро қелишиб, хоннинг баъзи ўғилларини олиб, Хўтанга кетишди ва хонга муҳолифатни ошқора намойиш қилишди. Рашидхон уларнинг изларидан жўнади. Хўтаннинг оддий одамлари Рашидхоннинг истикболига чиқишди. Бир неча амирлар қалъада қолишди, уларнинг ҳаммасини боғлаб хон олдига келтиришди. Рашидхон уларнинг қонларидан кечди ва ҳаммасини ҳайдаб юборишни буюрди. Бу жинойтчи гуруҳ қатлга муносиб эди, бироқ булар хонга ҳеч бир яхшилик қилишмаган бўлишса-да, у уларни кечирди. Ва аксинча, амаким хонга қариндошлигига, унга қилган сидқидил хизматларига, гуноҳи йўқлигига, ўз садокатини неча бор исбот қилганига қарамай, бутун халқ кўзи олдида ўлдирди. Байт:

Турфа терсдир фалак иши аксари,

Балки шундан бу қозондир тесқари.

Қим вафодор бўлса аҳволи аянч,

Қим мунофиқ бўлса, дунё зўр таянч.

Хулласи қалом, у амирлари билан ишни тугатганидан кейин амаки, уқалари, отасининг хотинларини ҳайдаб юборди, шу жумладан, Султон Саидхоннинг энг суюқли хотини Зайнаб Султон хонимни ҳам. У илгари баён қилинганидек, азалий душман бўлган Шайбон ўзбеклари билан алоқаларни йўлга қўйди ва қадимдан шайбонийлар билан дўст бўлиб қолган ўзбек-қозоқларни қиришга қиришди. Қар иққала тараф ўзбекларига Рашидхон ўз

сингилларини хотинликка берди. Азалий душман ўзбек Шайбон Рашидхоннинг синглисига уйлангани Рашидхон учун иснод бўлди. Кискаси, у Шайбон билан алокани яхшилаб, ўзбек-козокка кирон келтирди. Дархакикат, Рашидхон азалий удумларни писанд килмай ўзбек-козокларга кирон келтириши таажжубланарли хол эди. Юнусхон 877 (1472-1473) йилда Каротўкайда Буруж Ўғлонни тор-мор килганидан то hozиргача ўзбеклар ва мўгуллар ўртасида кўп жанглар бўлди, хамиша ўзбеклар галаба килиб келди, мўгулларнинг ҳеч қачон ўзбеклар устидан кўли баланд келмади. Рашидхон ўзбекларни енгди, бу Рашидхоннинг энг улуг ишларидан биридир. Гарчи унинг бобоси Султон Ахмадхон, зикр этиб ўтилганидек, ўзбеклар устидан зафар қозонган бўлса-да, лекин бу галабани у жанг майдонида эмас, балки боскин пайтида қўлга киритган эди, Рашидхон эса уларни жанг майдонида енгди.

Шу пайтгача мен Рашидхоннинг иши хақида Хиндистон ва Кашмирдаги ишончли кишилардан эшитган гапларни ёздим. Ўзбаклар устидан галаба қозонгач, у Андижон ва Турфонга жўнади, бироқ бу воқеаларнинг тафсилотларини ишончли оғизлардан эшитмаганим боис ёлгон маълумотларни ёзишни ўзимга эп кўрмадим ва қаламимни четга сурдим. Одамлар Рашидхонга таъна қиладиган барча нолайик ишларни у Муҳаммади барлоснинг куткуси билан ва уни деб қилган. Унинг хонга бундай таъсирининг сабаби номаълум – унинг хонни бу даражага етказадиган тегишли хизматлари ҳам йўқ, уни бошқалардан афзал кўришга сабаб бўладиган на бирор хислати, на баҳодирлиги, на айтарли бирор фазилати бор. Рашидхон унинг учун шундай ишлар қилдики, агар буларни баён қилсак, ўша ишларни ўз кўзлари билан кўрмаган ўқувчилар бу ёзувларни муболага деб ўйлашлари аниқ... У Рашидхоннинг амакиларини, отасининг хотинларини, амирларни кириш ва сургун қилиш ишига шунчалик ҳаракат қилдики, Рашидхонни хон ҳарамидagi аёлларга уйланишига шунчалик кўп кутку бердики, буларнинг барчаси кишига муболага бўлиб туюлиши мумкин, шу боисдан бунинг баёнидан воз кечсак, яхши бўлади.

Шу кунларда Ҳак субхонаху ва таоло Рашидхонни бахтсизликдан ҳалос қилди – у анави эшак (Муҳаммади барлос)ни ажалнинг эшак ҳайдовчиси чанғалига топширди. Ишониш мумкинки, у бундан буён улугворлик жиловини ақл кўлида тутди ва хавф-хатарга элтувчи қадамлардан тийилишни маъқул деб қилади ҳамда ўз муборак ақлини табаррук ота-боболари тутган йўлга буради, ҳар қандай эшак учун одамларни қирмайди, ҳар бир ишчан, имон-эътиқодли одамни гуноҳ отига ўтказишни ўзига раво кўрмайди.

Ҳак субхонаху ва таоло ўз адолати йўлида уни узок йиллар хонлик тахтида ва ҳоконлик маснадида тутсин, Аллоҳга ва унинг расулига тўғри келмайдиган ишлардан уни хамиша асрасин, йўқотганларини топиб, етказиб олишига кўмак берсин, омин бироббилламин. Гарчи Абдурашидхон одамларни яхши-ёмонга унча ажрата олмас-да, у ўз табиатига кўра – жисмоний кучи, саломатлиги ва хушсухбатлиги билан тенги йўқ эди. Мерганликда отасидан сўнг унга ўхшагани кам. Матонатда йўлбарсга ташланаётган шердек, жасорат денгизида аждаҳони ютаётган нахангдек эди.

У ширин қалом ва хушмуомалаликда нафакат денгиздаги дурри ягона, малохат дарёсидаги гавҳари фарзона эди. У мусика асбобларини шундай чалар эдики, Зухра чангининг овози унинг олдида паст, куйлар гулшанидаги булбул хониши ўз охангдорлигидан маҳрум бўлади. Ундаги табиат ато этган маҳорат насрни хушоҳанг шеърга айлантирарди. Ундаги истеъдод нафосат булогидан сув ичган эди.

Худо берган истеъдоди туфайли у барча санъат ва хунарлар соҳасида ажойиботлар яратарди. Қайсидир ҳукмдор учун у мулозамат юзасидан бир қанча совга-саломлар юборди, шунингдек, қозғандан шундай дарахт қесди ва унинг танаси, шохлари ва

барглари худди хакикий дарахтнинг танаси, шохлари ва баргларидек килинган ҳамда бўялган эдики, бундаги нафислик ва табиийликни кўриб, хатто шу соҳанинг усталари ҳам койил қолишган эди.

Биз Абдурашидхон билан узок вақт бирга бўлмаганимиз боис бу ерда у менинг ёнимда эгаллаган, менинг алоқам бўлган хунарлари ва фазилатлари хусусида тўхталдим, холос – соз чалиши бундан мустасно, менинг бунга алоқам йўқ. Эҳтимол, у биз ажралишганимиздан кейин ҳам у-бу нарсаларни ўргангандир, чунки у табиатан қобилиятли одам эди, ҳамма нарсага укуви етарди. Шу билан бирга, ҳаққоният ва адолатга даъвогар мусулмон эди. Аммо, айтишади-ку, Мусога вазирликка Хомон эмас, балки Хорун кўпроқ тўғри келади. Агар Фиръавннинг вазири Хорун бўлганида эди, Аллох инояти билан хидоят динини тарғиб қилувчи фиръавн бўлар, бунчалик такаббур бўлмас эди.

Назм:

Сухбатдошинг сендан бўлсин барқамол,

Токи ақлу дининг тополсин қамол.

Эшак ишкибози – ёнингда муқим,

Ҳаёлингда доим айилу тўқим.

Сомону арпа ҳам қирар тушингга,

Бошқа ҳеч бир нарса қелмас ҳушингга.

Бундай қабоҳатлар қўпайиб бешак

Бора-бора ўзинг бўласан эшак.

Қиссадан ҳисса шуки, Абдурашидхон ўз табиатига қўра адолат ва ҳақиқатга интилди, аммо у Муҳаммади барлос қўрсатмаларига ошқора риоя қилди, барча ишларда у ўшанинг йўлидан юрди, шу сабабдан энг ифлос ишларга йўл очиб берди. Энди Муҳаммади барлос ўлган, умид қиламизки, адолат изга тушади, тинчлик ва бахт-саодат қарор топади, иншооллох.

Етмишинчи фасл. «Тарихи Рашидий» биринчи китобининг ниҳояси баёни.

Мендай укувсиз, қучсиз фақирда бундай «Тарих» ёзиладиган дафтарда қобилиятсизларча қалам тебратишга уриниш учун қаёқдан ҳам журъат бўлсин! Бирок мен ишончли ровийлардан аҳли ислом бўлган мўғул ҳоконлари ҳақида қўплаб маълумотлар эшитганим ҳамда улардан баъзиларининг ҳаётларини ўз қўзим билан қузатганим сабабли, ўзимга ва ўзимга ўхшаганларга қараб туриб бу маълумотларни ва ўша ҳоконлар ҳаётини биладиган бирор қимсани тополмаганим сабабли шундай фикрга қелдимки, агар мен ўзимда шундай журъат топмасам, мўғуллар ва мўғул хонлари ўз насл-насаб тарихларидан беҳабар қолишарди, ўз аждодлари ҳаёти ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Агар мен бу ишни улуг олимларга тақлиф қилсам, улар қийинчиликларга дуч қелишарди, негаки уларда хонлар ҳаёти ҳақида етарлича маълумот йўқ.

Менинг бу сўзларимдан мўғул ва мўғул ҳоконларидан ўзга ҳеч қим манфаатдор эмас, чунки ҳозир мўғуллар қўли остида фақат энг узок ва қам сонли қавмлар қолган, холос.

Ваҳоланки, қачонлардир дунё мамлакатларининг тўртдан бири Чингизхон насли, авлодлари ва издошлари қўли остида бўлган.

Чингизхоннинг тўрт ўғли бўлган, у подшоҳликни шу тўрт ўғлига бўлиб берган.

Ўгилларидан хар бирининг улусига подшоҳликнинг тўртдан бир қисми тегишли бўлган. Тарихий манбаларда ҳамма жойда улуси арбаа, яъни тўрт улус деб битилган, демак, бунда биз айтиб ўтган тўрт қавм кўзда тутилади. Олим Мирзо Улуғбек ўзи ёзган «Тарих»ни ҳам «Улуси арбаа» («Тўрт улус тарихи») деб атаган.

Тўрт улусдан бири мўғулдир. Мўғуллар икки қисмга бўлинишган: бири – мўғуллар, иккинчиси – чигатойлар. Аммо бу икки гуруҳ ўзаро душманлик сабабли, бир-бирларининг обрўларини оёқости қилиш мақсадида бири иккинчисига лақаб қўйиб олган: масалан, Чигатойлар мўғулларни «жета» деб атаса, мўғуллар чигатойларни «кароунас» деб атаган. Хозирги пайтда чигатой (темурий)лардан Бобур Подшоҳнинг ўгилларидан иборат хукмдорлардан бошқа ҳеч қим қолмаган, чигатой (темурий)ларнинг ўрнида уларнинг азалий ерларини бошқа хар хил одамлар эгаллаб олишган.

Мўғуллар эса ўттиз минг киши атрофида Турфонда ва Кошгарда қолишган, Мўғулистонни эса ўзбеклар ва қирғизлар босиб олишган. Гарчи қирғизлар ҳам мўғул қавмидан бўлишса-да, ҳоконлар билан бўлган қарама-қаршилиқлар туфайли улар мўғуллардан ажраб кетишган. Мўғуллар ёппасига исломни қабул қилиб, мусулмонларга қўшилиб кетишган, қирғизлар эса қофирликларича қолишган ва шу боис мўғуллардан ажралиб кетишган. Бу узун изоҳдан мақсад шуки, ҳозир мўғуллар жуда қам қолишган ва чекка жойларда яшашади. Уларнинг ишлари ҳақидаги бу ёзувлардан мўғулларнинг ўзларидан бошқа ҳеч қимга фойда йўқ, шунинг учун мен мазкур «Тарих»ни битишни ҳурматли, улуг олимларга таклиф қилмадим, уларни қийин аҳволга қолиб қўймай, дедим. Қобилятимнинг етишмаслиги ва имқониятимнинг йўқлиги буни ёзишимга монё бўлолмади ва мен қучсиз қаламим билан укувсизлик саҳифаларига имқони бориқча бўлиб ўтган воқеаларни зикр қилдим.

Муаллифлик одоибга қўра одатда ўқувчилардан узр сўрашади, борди-ю улар баёнда хато ва қамчиликларни пайқашса, уларни қечиришларини ва хатоларни тузатиб, муаллифни қораламасликларини илтимос қилишади. Аммо бу фақир банд уэр сўрашга ҳам журъат қилмайди. Одатда муаллифлар: «агар хато ва қамчиликлар бўлса» дейишади, мен эса аниқ қиламанки, менинг асарим хато ва қамчиликларга тўла, ўқувчилар қандай эътироз қилдиришмасин, ҳаммаси ўринли.

Менинг мақсадим — ўз қилимдонлигимни намойиш қилиш эмас, балки мўғул ҳоконларининг номлари қамон саҳифаларидан батамом ўчиб қетмаслиги учун улар ҳақидаги хотираларни қозога туширишдир. Агар мўғул ҳоконларига ўз насл-насаблари ва ота-қоболарининг ишлари ҳақида қилиш қерак бўлиб қолса, буни улар шу қитобдан топишади. Бу ерда ислом қинининг тарқалишига қадар ўтган мўғул ҳоконлари ҳақида «Тарих»да уларнинг номларидан бўлақ ҳеч нарса баён қилинмаган, негаки қофирлар хаттоқи Қамшид ёқи Қахқоқ қудратига эга бўлишса ҳам эслашга қолик эмас. Булар Аллох таолонинг қахрига муносиб одамлардир.

Назм:

Истамасмиз номларини тилга олишни.

«Тарихи Рашидий» 952 (3 март 1546) йил зулқижжа ойининг сўнги қунда гўзал Қашмирда (Аллох уни бахтсизлик ва емирилишлардан асрасин) қоёнига етди, бу пайтда Қусайн қўрагон ўгли Мухаммад Қайдар, дўстлар орасида Мирзо Қайдар қўрагон номи билан машхур фақир банданинг тахтга ўтирганимга беш йил бўлган эди.

давоми бор...